

Українознавство

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ –
АРХІТЕКТОР НАУКИ ПРО УКРАЇНСТВО

Оксана ГОМОТЮК

Copyright © 2010

З іменем Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) асоціюються такі епітети, як Видатний історик, Великий Українець, Мислитель світового масштабу, Демократ, Гуманіст, Ідеолог українського національного відродження, Творець національної держави, Учитель і Наставник багатьох поколінь української еліти. Його творчість, як зазначав провідний грушевськознавець Л. Винар, “...творить цілу епоху в інтелектуальному, науковому, національно-культурному і державному розвитку Нової України. Він побіч Тараса Шевченка і Івана Франка – цієї “всеукраїнської трійці” – належить до унікальних і найвизначніших постатей в історії України” [1, с. 77].

Визначний український історик, археолог, літературознавець, соціолог, публіцист, письменник, державний діяч, дійсний член ВУАН з 1923 та АН СРСР народився у Холмі (тепер Хелм, Польща) у сім’ї вчителя гімназії, представника давнього духовного роду, відомого з кінця ХУІ століття. У 1886 році закінчив Першу Тифліську класичну гімназію, а згодом став студентом історичного факультету Київського університету Св. Володимира, який блискуче закінчив у 1890.

З 1894 року після захисту магістерської дисертації призначений на посаду ординарного професора кафедри “всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи” Львівського університету. Упродовж 1897–1913 років був головою Наукового товариства імені Шевченка, очолював історико-філософську секцію НТШ. Першим розпочав планомірну підготовку професійних науковців – українознавців, започаткувавши львівську наукову школу істориків України. М. Грушевський відіграв головну роль у заснуванні, розвитку науково-освітньої інфраструктури українознавства, формуванні його наукових засад.

М. Грушевський – дійсний член Історичного товариства Нестора – Літописця (1890), Українсько-руського педагогічного товариства у Львові

(1894), член-кореспондент Краківської академії наук (1895), Археографічної комісії Московського археологічного товариства (1900), член Одеського товариства історії та старожитностей (1901), дійсний член Чеської Академії наук (1914).

З 1907 року, після революційних подій 1905–07 років, наукова та організаційна діяльність Михайла Сергійовича пов’язана із Києвом, з квітня 1907 його обрано головою заснованого ним Українського наукового товариства, побудованого за зразком НТШ. У 1913 році, з огляду на звинувачення опозиційної частини НТШ, склав повноваження його голови. Погоджуємося із міркуваннями І. Верхратського у листі до С. Томашівського від 25 листопада 1913 року, що конфлікт у цей час усередині НТШ спричинив тільки шкоду для наукової діяльності і підняв дух противників національної науки. Воднораз для наукового життя Галичини “...професор М. Грушевський заложив незаперечно великі заслуги” [2, арк. 6]. Концептуальна роль метра українознавства простежується і у відносинах з українознавцями, що здебільшого сприяли розвитку філологічного сегмента синтетичної науки про українців та Україну. Йдеться про взаємостосунки М. Грушевського із представниками українського модернізму – В. Дорошенком, В. Козловським, М. Лозинським, М. Мочульським, М. Федюшком (Євшаном), О. Роздольським, М. Залізнякам. Так, вони презентували “другу школу” М. Грушевського – історико-літературну, написавши чимало досліджень з історії українознавства.

М.С. Грушевський був серед засновників Української національно-демократичної партії (1899), підтримуючи ідею автономії українських земель у складі Австро-Угорщини. У 1907 році він став активним організатором та учасником нелегального позапартійного українського громадського об’єднання Товариства українських поступовців (м. Петербург), яке до 1917 працювало як єдина українська організація.

У 1914 році заарештований у Києві у зв'язку із причетністю до руху січового стрілецтва та засланий до Сибірська; у 1916 – переїхав до Москви.

Михайло Грушевський активно включився у розгортання революційних подій 1917–21 років, приєднався до Української партії соціалістів-революціонерів, очолив Українську Центральну Раду, надаючи великого значення процесам державотворення. У зв'язку із державним переворотом, проголошенням Української Держави гетьмана П. Скоропадського займався в основному науковою діяльністю, запропонував свою концепцію організації Української Академії наук. У 1919 році емігрував до Чехословаччини, проживав у Празі та Відні як представник Закордонної делегації УПСР, заснував Український соціологічний інститут. У 1923 році його заочно було обрано академіком ВУАН по кафедрі історії українського народу.

З 1924 М.С. Грушевський інтенційно долучився до нарощування науково-освітньої українознавчої інфраструктури. У підсумку під його керівництвом та участю у ВУАН діяло 18 науково-дослідних установ, він редагував часопис “Україна”, видання Історичної секції ВУАН, заснував нову наукову українознавчу школу в таких компонентах, як історія, соціологія, етнографія, фольклор. У 1929 році його обрано дійсним членом ВУАН. З цього ж року розпочато форсований наступ на очолюваним установи, що тривав до 1933 року, а також фізичні розправи із учнями та співробітниками. Зокрема, у березні 1931 Михайло Сергійович переїхав до Москви, де був заарештований та обвинувачений ГПУ в керівництві контрреволюційною організацією “Український національний центр”. Йому вдалося спростувати обвинувачення, але дозволу повернутися в Україну він не отримав. У 1934 році виїхав на лікування до Кисловодська і після нескладної операції помер.

Михайло Грушевський є автором близько двох тисяч праць з українознавства. Їх лейтмотивом можна визначити турботу про долю українців, що була основою всієї багатогранної діяльності талановитого науковця, творча спадщина якого постала як комплекс наукових знань про Україну й українство. Враховуючи досвід попередників – М. Костомарова, М. Драгоманова, П. Куліша, В. Антоновича, він поставив на наукову базу *синтез знань про Україну та українство*, будучи фундатором наукового українознавства як цілісної системи, архітектором національного відродження. “Народ,

маса народня... і є, і повинна бути альфою та омегою історичної розвідки. Він – зі своїми ідеалами й змаганнями, зі своєю боротьбою, поспіхом і помилками – є єдиний герой історії...”, – наголошував учений у вступному викладі з давньої історії Русі, виголошеному у Львівському університеті 30 вересня 1894 року [3, с. 149].

Проте не лише народне повсякдення цікавило М. Грушевського, а народження з української етнографічної маси свідомої нації. У цьому напрямку він готовий був працювати доти, поки “...українське громадянство не перемінить свого етнографічного існування на національне життя; поки не викреше з мокрої маси свого теперішнього чевріння національної енергії, поки не приложить до себе вимог національного життя, не навчиться хотіти й дерзати як нація” [4, с. 122].

Творча спадщина Михайла Грушевського – це боротьба за національне відродження, за становлення української національної культури. Саме розвиток української науки мав вагоме значення у цьому процесі, а вирішальну роль відіграв учений, виписуючи “паспорти” усім складовим Великої науки про Україну.

Слід зазначити, що М.С. Грушевський, починаючи зі шкільного і гімназійного періоду, формувався як свідомий українець, котрого все, що пов'язане з Україною, – природа, люди, історія, культура, мова, література, звичаї та обряди тощо – цікавило і захоплювало. Він ніби готувався стати дослідником, ученим, борцем за долю свого народу, тобто продовжити місію Кобзаря. Будучи студентом гімназії, майбутній історик студіював літературу про Україну. Саме зацікавленість Україною і національне почуття, яке прищеплювалось з дитинства в родині, потрапило у сприятливий ґрунт. У Київському університеті майбутній українознавець відчув вагу наукового доробку В. Антоновича, опанував методологію та інструментарій дослідження. Першою його науковою працею була розвідка “Южно-Русские Господарские замки в половине XVI века”, а згодом дослідження “Истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века” (1890), за роботу над яким отримав нагороду – золоту медаль та університетську стипендію. У 1892 році він опублікував українською мовою у “Записках НТШ” розвідку “Громадський рух на Україні-Русі в XIII столітті”. Паралельно опрацював архіви для магістерської роботи про суспільно-національні відносини на Поділлі в XV–XVIII століт-

тях за назвою “Барское староство. Исторические очерки” (1894), додатком до якої були два томи актових матеріалів. Розвідка стала унікальним і повновагомим дослідженням внутрішньої історії архаїчного краю, розташованого на межі Польщі і Литви. Ці праці засвідчили рідкісний дослідницький таланти молодого вченого, посприявши його визнанню у наукових колах.

Так, перебуваючи на посаді професора Львівського університету (з 1894 р.) і голови НТШ, М.С. Грушевський прагнув реалізувати задум М. Драгоманова шляхом змістовно-тематичного збагачення наукової діяльності, зокрема за допомогою слова, об'єднати Україну, не зважаючи при цьому на царську цензуру. Він зосередив свою роботу у галузі українознавства і заклав його наукові підвалини. І все ж виникає запитання: “Чи маємо достатньо підстав вважати Михайла Грушевського фундаментом українознавства?” По-перше, він подав визначення терміна “українознавство”; по-друге, окреслив його методологічні й методичні засади, виокремивши головні компоненти українознавства; по-третє, розгорнув українознавчі студії, сформував дослідницькі кадри. Саме з огляду на його діяльність у становленні українознавства можна вивчати в науково-теоретичному та науково-організаційному аспектах.

Найважливішими для українознавства, як і для будь-якої іншої науки, є визначення її предмета. Так, Л. Винар вважав, що М. Грушевський упровадив у науковий ужиток дефініцію “українознавство” лише в 1914 році [1, с. 38], але до вироблення концепції останнього приступив значно раніше. У статті “Справа українських катедр і наші наукові потреби”, опублікованій у 1907, Михайло Сергійович акцентував увагу на науковому українознавстві, що “...значить різні галузі науки, присвячені дослідженню і пізнанню українського народу і його території в сучасності і минушості...” [5, с. 4–5]. Проте об'єкт дослідження він визначив у “Вступному викладі з давньої історії Русі”, виголошеному у Львівському університеті 30 вересня 1894 року. Народ “...зі своїми ідеалами й змаганнями, зі своєю боротьбою, успіхом і помилками – єдиний герой історії”, а головна мета науки, на його думку, – пізнання його економічного, культурного та духовного стану, природи, його бажань та ідеалів [3, с. 149].

Із визначеного вченим предмета українознавства, крім історії, поставали такі його складові: українська мова – фонетика, морфологія, синтаксис, історія мови, діалектологія,

історія української філології; українська література – історія письменства від найдавнішого періоду, історія усної народної творчості, історія розвитку національної літератури; український фольклор та його історія; історія українського народу й української території; допоміжні історичні науки – палеографія, дипломатія, сфрагістика, бібліотекознавство, архівознавство; історія українського мистецтва; археологія України, етнологія, антропологія; українське право – кодифіковане й звичаєве, іноземне право, що використовують українці; географія української території, кліматологія, метеорологія; економічна географія та економічна історія; статистика й географія медична – огляд народного життя з позиції медично-санітарного становища.

Спільними науковими проблемами всіх компонентів українознавства М. Грушевський вважав наукову періодизацію, вирішальним чинником якої був народ. У праці “Розвиток українських досліджень в XIX столітті і вияви в них основних питань українознавства” (1914) він пов'язував становлення українознавства з формуванням народності “...як певної колективної індивідуальності, існуючої незалежно від територіальних, політичних або конфесійних розмежувань, об'єднаної певними спільними рисами в сучасний період, спільністю пережитого в минулому, спільністю завдань і прагнень у майбутньому”, що була головним явищем XIX століття [6, с. 82]. Аналізуючи зародження та етапи розвитку українознавчих досліджень, науковець зазначав: “Те, що попередні століття залишили скільки-небудь цінне в ділянці дослідження українського життя, українознавством можна вважати лише частково або більше чи менше випадковим явищем” [6, с. 84]. Серед здобутків XVIII століття М. Грушевський виокремлював історичні компеяції Г. Калиновського, Ф. Турманського, В. Ломиковського, Я. Маркевича, В. Рубана, П. Симоновського, С. Лукомського, О. Рігельмана, Г. Кониського, наголошуючи, що їхнє зацікавлення було “антикварне” за характером, оскільки вони захоплювались віджитим або тим, що відживає. “Справжнього усвідомлення значення і цінності цієї праці, яка поступово наростає в українському суспільстві від кінця XVIII ст., іще не помітно. Навіть зацікавлення мовою, народною поезією має антикварний характер” [6, с. 89].

Однією з пріоритетних проблем українознавства вчений вважав мову, про що свідчить його передмова до збірки статей “Про українську

мову та українську справу” [7], в якій ішлося про заслуги О. Бодяньського, О. Левшина, І. Срезневського у справі утвердження життєвості, конкурентоспроможності української мови.

Аналізуючи процес зародження та етапи розвитку українознавчих досліджень, М. Грушевський звертав увагу на здобутки Галичини у напрямку історичних, мовних, етнографічних студій, оцінюючи їх як етапну подію діяльність першого наукового осередку – *Наукового товариства імені Тараса Шевченка*. Основою періодизації українознавства вчений визначив принцип історизму, а об’єднуючою ланкою всіх етапів – народ, оскільки не завжди в українців була власна держава. В “Історії України-Руси” передісторичний період, зародження державного життя, київська доба поступово переходять у галицько-волинську, згодом у польсько-литовську і далі в козацьку. Основою такої періодизації стала нова концепція історичного розвитку українського народу, схему якої науковець опублікував окремою статтею в “Сборнику статей по словяноведению”, виданому Імператорською академією наук у Петербурзі в 1904 році. М. Грушевський наголошував, що Києво-Руська держава з її культурою була продуктом однієї української народності, що тоді називала себе руською, а Володимиро-Московська держава – іншої. Державна традиція, законодавство, культура Київської Русі не перейшли до Московської, а до Галицько-Волинської держави в XIII–XIV століттях, згодом до Литовської і Польської – у XIV–XVI [8]. Цей проект одностайно прийняла нова українська історіографія, він мав прихильний відгук у неукраїнській і навіть російській історіографії, як зазначав О. Оглоблін [9, с. 43].

Так, перші томи монументальної праці вченого утвердили принципово новий *методологічний підхід* до українського історичного процесу. Знання про Україну відображали все її багатство – клімат, рельєф, землі, обряди, моральні установки, торгівлю, промисел, зовнішні впливи. Вперше науковець простежив історичну тяглість українського народу, його територіальну і національну єдність, установив кордони. Сучасники М. Грушевського наголошували на національному і всеслов’янському значенні “Історії України-Руси” [10]. На думку І. Лисяка-Рудницького, у результаті епохальної праці М. Грушевського і його школи українство відчуло себе знову пов’язаним із своїми староруськими предками [11, с. 24].

Предметом диспутів багатьох учених донині залишається проблема ставлення М. Грушевсь-

кого до державницької ідеї. О. Оглоблін зауважував, що його науковій творчості властиві *три великі ідеї – народу, землі, держави* [12, с. 57]. Будучи переконаним демократом у душі, вчений у конфліктах держави і народу майже завжди був на боці останнього. Слід при цьому зазначити, що устрій сучасної йому держави не задовольняв елементарних українських потреб, проте це не вплинуло на зацікавлення М. Грушевського державними проблемами. Так, він аналізував державний устрій крізь формат його дії на народ і його адекватності інтересам і бажанням громади, пов’язував державу з ідеєю соборності України [3, с. 149]. В. Дорошенко наголошував, що головна заслуга М. Грушевського полягає у послідовній соборницькій політиці, оскільки він “...був справжнім соборником, і йому однаково був гидким як наддніпрянський, так і наддністрянський партикуляризм” [13, с. 15]. Для нього властива єдність державницьких і соборницьких ідей, їхня присутність у науковій та публіцистичній, громадсько-політичній діяльності [14]. Я. Дашкевич вважає, що М. Грушевський утверджував в українській історіографії національно-державницький напрямок у 1894–1904 роках [15, с. 78].

Питання співвідношення “народ і держава” науковець вирішував таким чином: реалізація народних прагнень у справедливій державі. Форми державного життя, як засвідчують його публікації напередодні і після Першої світової війни, еволюціонували від національно-територіальної автономії до самостійної та незалежної Української держави. Власне, і періодизація історичного процесу українського народу будувалася на соборно-державницькій ідеї територіальної, економічної, культурної єдності українців у межах етнічної території, єдиного державного організму. Зокрема, добу Київської Русі він подав через призму життя і діяльності перших князів, виокремив Галицько-Волинську державу як правонаступницю Київської Русі, а також литовсько-польський період, проаналізувавши співвідношення українських державотворчих традицій та іноземних. Учений простежив логіку появи козацтва, формування таких державних організмів, як Запорізька Січ і Гетьманщина. М. Грушевський зосереджував увагу на проблемі втраченої Україною в XVIII столітті державної автономії, вважаючи, що це стало головною перешкодою на шляху до сприйняття передових європейських учень і способів суспільного життя.

Ідея соборності – це одна із основних складових концепції українознавства, яку розробив науковець. Він указував на важливість виховання й утвердження духу єдності української нації, наголошуючи, що “...українці мусять усю енергію вложити в те, аби відіграти національне почуття і з ним – почуття національної спільності, солідарності у різних частин українського народу та зосередити, можливо систематично і планово, національні сили тих різних частин на спільній національній роботі, яку нам висувують побіжні події на порядок денний. Інакше мертвіє, слабне і відпадає не тільки та частина, якої зв’язок із цілістю порушена, ослаблена. Слабне також й цілість, всеукраїнський організм, через зменшення тих сил, яким може він розпоряджати для загальнонаціональних цілей, і через дальше степенування розкладової енергії” [16, с. 183]. Це розумілося й у доквітлі членів НТШ, так С. Томашівський, рецензуючи “Ілюстровану історію Буковини” (1906) М. Кордуби, наголошував на прикметній рисі дещо популярного дискурсу: зв’язку з “...історичною долею всього українського народу від найдавніших часів до сьогодні” [17, арк. 126]. Важливість цих теоретичних вказівок є актуальною й нині в умовах розбудови соборної держави.

Ідеалом етнічної територіальності українців, на думку М. Грушевського, є її окреслення в державних кордонах. У вступних замітках до першого тому “ІУР” він зауважував: “Дві великі творчі сили в житті кожного народу – народність і територія – стрілися саме на порозі історичного життя нашого народу й утворили першу підставу дальшого розвою його. Навіть у пізніших, тим більше – в початкових стадіях народного життя, обидва ці елементи є діяльними творчими силами – територія так само, як народність” [18, с. 2].

Будучи істориком за фахом, науковець зумів вийти за межі суто історичних досліджень, хоча вони домінували у його творчості. М. Грушевський – це вчений широкого формату, що підтверджує понад 2 тисячі його наукових праць. Його вважають Великим Українознавцем, оскільки він ґрунтовно і всебічно досліджував практично всі періоди і проблеми вітчизняної, світової історії, історії літератури, використовуючи археологічні, антропологічні, етнографічні, етнологічні, психологічні джерела та фольклорні матеріали; історію літератури, економічної історії, географії, соціології, мовознавства. “До недавніх часів, – як зазначав М. Грушевський, – історія народів почина-

лася від перших історичних, письмових звісток про них. Тепер молоді науки – передісторична археологія чи археологічна етнологія з антропологією і порівняльною соціологією, з одного боку, й порівняльне мовознавство (глотика) та фольклор – з другого, розширили науковий обрій далеко поза межі письмових звісток” [18, с. 16–20]. Використання багатьох джерел, найновіших здобутків різних галузей наукових знань дало вченому змогу простежити і встановити історичну тяглість українського народу, оскільки “...органічна зв’язлість і тяглість народного життя не переривається вповні ні за яких змін і переломів, поки живе даний народ” [19, с. 3].

Наукові дослідження М. Грушевського підтверджують неперервність українського буття-повсякдення. Детально проаналізувавши козацько-гетьманський період, він звернув увагу на тісне його поєднання з подальшим етапом української історії. “Громадянство і маси жили цим піднесенням потім довго, віками, і в них треба шукати зав’язки різних пізніших соціальних і культурних явищ, які надають новий характер українському життю” [19, с. 4]. У всіх томах “ІУР” простежується та “золота нитка”, що пов’язує історію українців у єдине ціле, якою й був народ. Як доказ безупинного розвитку українського народу на його етнографічних землях учений використав народну поетичну творчість, фольклор, довівши зв’язок між руською літературою княжої і передкняжої доби з пізнішою українською літературою XV–XVII століть [20, с. 28].

М. Грушевський вивчав економічні чинники впливу на хід-перебіг історичного процесу, звернувши увагу на потребу аналізу проблем економіки, економічної теорії з метою з’ясування ролі і місця України у світовому просторі. Цей аспект він простежив через розвиток староруської культури дохристиянських часів, на яку мав значний вплив орієнтувальний чинник. “З кінцем X століття приходять нові впливи – візантійські...”, – зазначав М. Грушевський. Упродовж XIII–XIV староруська культура наближається “до західної” [21, с. 5], проте польська окупація зупинила цей поступ. “Староруська культурна еволюція, що заповідала в майбутнє такі інтересні продукти не тільки своєму народу, а й загальнолюдській культурі, була тією катастрофою перервана силоміць, у повноті своїх сил і надій, на шкоду як самого народу, так і цивілізації взагалі” [19, с. 5]. Так, впливам країн Заходу українці піддавалися ще у період Київської Русі,

Галицько-Волинської держави і, вочевидь, поляки не були “піонерами” у цьому процесі. У виданій в 1918 році праці “На порозі нової України”, де заявлено про кінець московської орієнтації, науковець порушив традиційну проблему: Україна – Схід і Захід. У статті “Наша західна орієнтація” М. Грушевський указав на орієнтири української історії, за яких український народ, на відміну від російського, залишався репрезентантом західної культури, оскільки українці реально жили спільним життям та ідеями із Заходом, що науковець творчо переосмислив [22, с. 147]. Проте відкриття Росією “вікон у Європу” спричинило їхнє зачинення для українців. При цьому варто підкреслити, що М. Грушевський розмежував орієнтацію історичну – на Захід, та географічну – на Південь, до Чорного моря. З огляду на це з’явилася нова ідея науковця про економічне і культурне співробітництво і кооперацію народів Чорного моря. На його думку, це було першим кроком до майбутньої федерації всіх країн [22, с. 152–156]. Водночас М. Грушевський наголошував і на важливості українського питання для європейців, зауважуючи, що Східна Європа не вирішить або вирішить хибно багато питань без знання і розуміння історії України [5, с. 12].

Геополітичні рефлексії науковця, принципи побудови зовнішньополітичних відносин тісно пов’язані у його свідомості з координатами внутрішніх міжетнічних взаємин з іншими націями. Великі чи малі розміри будь-якої народності, на його думку, не мають бути підставою для відмови у її правах. Національний егоїзм не може бути засобом до порозуміння із співгромадянами інших народностей. Ті, хто “...стануть при українцях рішуче, одверто і сміливо у цей вирішальний момент, – вважає мислитель, – створять на майбутнє міцний духовний, сердечний зв’язок між українським народом і собою. Ті ж, хто будуть триматися оддалік або вороже, не можуть, розуміється, претендувати на особливо теплі почуття і з української сторони. Але правова сторона мусить бути витримана незалежно від симпатій та антипатій. Право національних меншостей буде забезпечене!” [23, с. 100]. Отож, толерантне вирішення міжнаціональних відносин було важливою складовою державницької концепції М. Грушевського.

Пріоритетним компонентом українознавства вчений визначав мовознавчі проблеми. Мову М. Грушевський вважав інтегративним чинником соборності України, наголошуючи на

культурі мови “...як першої прикмети народної окремішності й показчика культурної вартості народу” [5, с. 19], як питання життя і смерті “культурності” нації, задоволення всіх її культурних потреб [5, с. 19]. “Справа культурної літературної мови й застається одним з основних пунктів в українському питанні...”, – зазначав науковець у передмові до збірки статей “Про українську мову та українську справу” [7]. Розвиток української мови і повнота національного культурного життя, на його погляд, тісно взаємопов’язані з викладанням у вищій школі рідною мовою. “Академічна університетська наука на даній мові дає певне свідоцтво культурності, притискає печатку (canhet) культурної повноправності даної народності в очах сучасника...” [5, с. 20]. Так, університетська освіта рідною мовою не тільки дає змогу збагатити культуру мови, поставити її нарівно з іншими культурними мовами, а й високо підносить національну свідомість. “Кожен українець, котрий усвідомлює національно-культурні інтереси свого народу, повинен принципово стояти за те, щоб в університетах України всі курси університетської програми викладались українською мовою...” [24, с. 187].

Називаючи М.С. Грушевського батьком наукового українознавства, Л. Винар наголошує, що він своєю науковою творчістю й академічною організаційною діяльністю безпосередньо впливав на розвиток окремих українознавчих наук [25, с. 39]. Найвагомішим внеском у становлення наукового українознавства є творчість ученого, опрацювання методології і методики українознавчих досліджень. Зазначимо, що на початку наукової діяльності Михайло Грушевський визначив для себе такий головний методологічний принцип, котрого дотримувався впродовж усього життя. “Нарешті я хотів би сказати кілька слів про свою професію методологічну, спеціально для тих, що має охоту студіювати зо мною історію *viribus unitis*. Я перейшов свого часу філологічну школу і з нею міцно утвердив принцип – *nemini credere*. Завше шукати і ніколи не задовольнятися, не сподіватися, що звідав цілком усю істину, так що всякий інший погляд, інша висхідна точка у тій справі неможлива, абсурдна. Наука – це неперестанний скептицизм. Не той недужий, немічний, що застається при самім аналізі, при самій руйнації, а той здоровий, плідотворящий скепсис, що веде за собою слідом роботу синтетичну. Через те всякий догматизм у своїй праці я вважаю

непотрібним, усяке *juratio in verba magistri* – неможливим” [3, с. 150].

Найбільше уваги науковець приділяв основним законам, правилам та методам наукового дослідження. Серед принципів пізнання пріоритетними він вважав історизм та об’єктивність наукового пошукування. За М. Грушевським, складовими успіху в об’єктивному висвітленні розвитку українського народу є наявність історичних джерел, їхнє критичне опрацювання і використання методів міждисциплінарних досліджень.

Реалізацію цих принципів і методів дослідження можна простежити в “Історії України-Руси”, де вчений уперше використав велику кількість українознавчих джерел, у тому числі й іноземних. Він продемонстрував уміння критично аналізувати документальний матеріал і “фільтрувати” інформацію задля виявлення домінантних процесів у житті українського народу [26]. На думку польського науковця О. Брікнера, твір “Історія України-Руси” написано на високому методологічному і методичному рівнях, він є “...похвальним свідомством ученості і всесторонності”, оскільки у ньому використано “...незмірну літературу з предмета – археологічну, історичну, філологічну”, автор “...дивує нас своєю начитаністю, знайомістю найбільш спеціальних, дрібних, нероз’яснених праць російських і німецьких” [27, с. 9]. С. Томашівський наголошував, що науково-теоретичний метод Михайла Грушевського перебуває на рівні найкращих взірців західноєвропейської історичної науки [28, с. 11], яка мала вплив і на українознавство. Орієнтація на європейську філософську думку виявилась у синтетичному підході вченого до наукового пошуку [29]. В його українознавчих дослідженнях простежується наступність, кожна подія пов’язана з попередньою, кожен том “Історії України-Руси” “в’яжеться” з попереднім. Зокрема, четвертий і п’ятий томи, як зауважував сам автор, відображають дві сторони історичного процесу: четвертий – політичні умови України-Русі в XIV–XVI століттях, які зумовили виникнення польського періоду в історії України; п’ятий – на фоні політичної ситуації висвітлено подальшу еволюцію суспільно-політичних і релігійних відносин.

Отож, М. Грушевський використовував відомі загальнонаукові методи пізнання (історичний, логічний, сходження від конкретного до абстрактного і навпаки), що дало йому змогу проаналізувати всі етапи розвитку державності і бездержавності українців. Разом з

історичним, учений застосував і логічний метод, сукупно уможливили простеження поступового і логічного переходу київської доби у галицько-волинську, польсько-литовську і козацько-гетьманську.

Великого значення в науковій діяльності Михайло Грушевський надавав методам абстрагування, узагальнення, сходження від конкретного до абстрактного. Це, зокрема, простежується в аналітиці громадсько-князівського устрою у різних частинах Київської держави, що засвідчило протистояння князя та громади. Цю гіпотезу науковець згодом екстраполював на подальші періоди української історії. Він подав зразок вмілого використання історико-порівняльного методу, що дозволило зробити висновок про те, що князівсько-дружинний устрій не властивий народу, оскільки той “...не перейняв її цілою системою, як феодалізм західний, не пустив глибокого коріння у самий ґрунт; він зостався чимось зверхнім, досить хистко прив’язаним до народу. Громада зоставалася цілковитим господарем свого ґрунту, своїх справ, і тільки у зверхніх ділах стикалася з устроєм княжим. Ніяких відомостей про роздавання земель князем членам дружини ми не знаходимо; це не було загострено *de jure*, лише фактично так зложилось” [3, с. 147]. Дружина перебувала на утриманні князя через гроші або “натуралії” і була безпосередньо пов’язана з його особою, тому не могла виступити як самостійний, сталий стан, та й з громадою мала відносини тільки через князя. Іншою була ситуація в Галичині, де дружина під впливом історичних обставин злилася із земським боярством, але також не здобула “міцного ґрунту” в громаді [3, с. 147]. Громада жила власним життям і швидше могла підкоритися татарам, ніж руському князю. Вона майже не зважала на зміни політичні, щоби лише не зазнати утиску її економічних та громадських інтересів, тому й так легко Київщина здалася Гедиміну, Поділля – Коріатовичам, Галичина – Казимиру. Нові форми громадських відносин виникають у період Польщі під впливом невідомого чинника – “посідання земського з обов’язком служби”. Таким чином, постає класична західноєвропейська середньовічна система в Україні, спрямована проти ідеалів громади, на що остання відповіла новими спробами запровадити громадський лад відповідно до своїх ідеалів рівноправності й автономії [3, с. 149].

До кожного значного явища в українознавчих дослідженнях М. Грушевський підходив

з позицій еволюції, називаючи себе істориком-соціологом [27]. Соціологічний підхід учений ув'язував з еволюцією мислення на основі фактів соціального розвитку, студій умов соціального життя, які можна висвітлити і з'ясувати тільки на базі соціальних фактів. Еволюцію соціального процесу він досліджував у напрямку суспільних змін, зумовлених біологічними, економічними, психічними чинниками.

М.С. Грушевський перший в українознавстві застосував психологічний аспект у вивченні суспільних процесів. Він обґрунтував думку, що важливим є також і те, як події сприймали сучасники і як перші "...переломилися у їхній свідомості і які вражіння й настрої серед них викликали" [30, с. 6]. Результативним було використання соціально-психологічного підходу до аналізу писемних джерел минулого. Для науковця писемне джерело – це артефакт культури, який не слід сприймати як дзеркальне відображення минулого, а обов'язково потрібно вивчати соціальний статус автора джерела, спонукальні мотиви у написанні документа, його місце у тогочасному середовищі; вибирати лише те, що безпосередньо стосується еволюції народного життя [31, с. 6].

Заслуга Михайла Грушевського перед українознавством полягає в тому, що методи наукового пізнання він використовував комплексно, системно. Так, на базі українознавчих праць учений подав неперевершений зразок системного використання наукового інструментарію. На його думку, за наявності документального "голоду" треба скористатися ретроспективним методом, який дасть змогу зробити логічні висновки на основі відомих подій і джерел. Аналізуючи суспільно-політичні процеси, діяльність державних установ козацько-гетьманського періоду, М. Грушевський наголошував, що повністю добу Б. Хмельницького можна подати тільки ретроспективно, тобто подумки рухаючись від пізніших форм і явищ, більш скристалізованих, виразніших і яскравіших.

Водночас М.С. Грушевський, здобувши великий авторитет серед науковців, не вважав власні міркування абсолютно істинними, а подані оцінки еволюції життя – остаточними. Він закликав своїх учнів і надалі продовжувати студії. Не випадково вчений значну увагу приділяв методологічній підготовці аспірантів, тому що лишень "від методу починається наука" [32, с. 10], – наголошував він, – орієнтуючи учнів на засвоєння новітніх методів науки [33, с. 166].

Наукові школи М.С. Грушевського у Львові та Києві дали змогу закласти основи *методології наукового українознавства*. Так, через українознавчі студії окреслювалася концепція науки, її загальні принципи та методи, а також прийоми їхнього застосування. Вчений власним прикладом навчав пошуку й аналізу документальних джерел, описування та інтерпретації фактів, не будучи прихильником однобічного підходу до будь-якого явища та орієнтуючись на його системне вивчення. Причому методологія наукового дослідження будувалася на різних філософських напрямках тогочасної європейської науки (позитивізм, німецька школа, неокантіанство, філософія життя тощо). Така синтетичність історіософських і теоретичних конструкцій була характерна для більшості його праць, що поєднувало їх з провідними процесами у європейській науці, зокрема з становленням модернізму [34, с. 11].

Саме на підґрунті цих теоретико-методологічних парадигм утверджувалось українознавство, відроджуючи національну свідомість та створюючи власну концепцію розвитку українського народу. Пріоритетними були ідеї самобутності українського народу, безперервності його буття-повсякдення на власній землі, особливості національної культури, мови, звичаїв, удачі, характеру, створення реальної картини його державницьких і бездержавницьких періодів минулого, геополітичного місця українців у світовому просторі, напрямків майбутньої зовнішньополітичної орієнтації. Сформулювавши історіософські та теоретичні парадигми українознавства, Михайло Грушевський мав змогу їх апробувати науково і практично в ході Української національно-демократичної революції 1917–1920 років.

Становлення наукового українознавства, крім теоретико-методологічного, має організаційний аспект. Ініціатором формування наукових осередків і творчих планів і був М.С. Грушевський, який свою науково-дослідну діяльність провадив у контексті розбудови українського наукового життя, підготовки і виховання молодих фахівців з різних українознавчих дисциплін [35, с. 58]. Як зазначалося, важливим етапом на цьому шляху була його діяльність як голови НТШ у Львові. Згідно з новим статутом (1892), "...Наукове товариство ім. Т. Шевченка має плекати та розвивати науки в українсько-руській мові та штуки і збирати й зберігати всякі пам'ятки, старинності і наукові предмети України-Руси. Для цього

мають служити наукові дослідження з філології руської і слов'янської, а також з історії українсько-руського письменства і штуки, з історії і археології України-Руси, з наук філософських, політичних, економічних і правничих, математичних, природничих з географією і лікарських; відчити, розправи і розмови наукові; з'їзди учених, літератів й артистів; видання наукових "Записок товариства імені Шевченка" та інших творів наукових; збирання матеріалів до бібліотеки і музею: премії і підмоги ученим, літератам й артистам, а на останку утримування друкарні і книгарні. Товариство має поділитися на три секції: філологічну, історично-філософську і математично-природничо-лікарську. Для деяких справ наукових може бути вибрана окрема комісія" [36, с. 18].

Наведений витяг із статуту засвідчує багатогранність діяльності товариства як академічної установи. Важливим є те, що її стратегічним напрямом ставав розвиток науки про український народ у всій різнобічності, інтегрованості, синтетичності. Можна стверджувати, що з 1892 року розпочався новий період історії українознавчих дослідів у НТШ [37]. Вирішальне значення для товариства на рубежі XIX–XX століть мала науково-організаційна діяльність М.С. Грушевського. Як зауважував І. Крип'якевич, "...час його головування до світової війни 1914 року – це найсвітліша доба в розвитку Товариства" [38, с. 25]. Так, М. Грушевський в "Автобіографії" вказав, що після приїзду у Львів (1894) "...взявся за організацію наукової роботи в недавно зреформованім, але зовсім ще не виведеним на наукову дорогу Науковим Товаристві імені Шевченка" [39, с. 5]. Варто погодитися з В. Онопрієнком, котрий стверджує, що найбільш плідний період діяльності НТШ пов'язаний з участю (з 1894 р.) і головуванням в ньому Михайла Грушевського (1897–1913). У 1895–1913 роках він був редактором "Записок НТШ". У звіті за 1896–1897 роки учений указував на збільшення кількості як наукових рефератів, заслуханих на засіданнях секцій; так і наукових працівників та їхніх наукових праць [40, арк. 7–9].

За редакцією М.С. Грушевського видруковано 110 томів "Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка", майже 30 томів інших видань, 88 книг "Літературно-наукового вісника" (1898–1905). Відповідальність за поширення вісника на теренах всієї України також брав на себе Михайло Сергійович [41, арк. 1]. Хоча в 1905 році друкування "ЛНВ" передано з

НТШ Українській видавничій спілці, але науковець продовжував опікуватися ним, редагуючи його матеріали до 1914 [42, с. 51].

Першим вагомим проектом, як зазначає Л. Виняр, була стаття М. Грушевського, присвячена 100-річчю "Енеїди" І. Котляревського (1893). Учений радив систематично збирати матеріали, що відображали побут того періоду, пропонував опублікувати науковий життєпис І. Котляревського і нове ілюстроване видання його творів. Він наголошував, що "...ту справу має виконати не одна особа; для цього треба праці цілого гурту людей, котрі б поділили між собою роботу згідно зі своїми спеціальностями. Така спільна робота могла б краще за все показати культурні сили української громади. Істориків України взагалі й ближче Гетьманщини, істориків українського письменства, філологів у нас не бракує, й вони таки соціаліста змогли б добре виконати таку роботу; є й артистичні сили; знайшлися б, мабуть, за бажанням й матеріальні засоби для видання" [43, с. 11].

На переконання науковця, етапною подією у національному відродженні українців була діяльність першого наукового осередку українознавства – Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Дуже скромно він згадував про видання власної книги з історії українського народу "з рамена історичної секції товариства" [6, с. 44], хоча його сучасники, зокрема В. Герасимчук, назвали "Історію України-Руси" найважливішим, найвеличнішим "твором-монументом" ученого [10, с. 8].

Поділяючи думку відомих істориків, слід зазначити, що десятитомна "Історія України-Руси" – це міцна база для всієї українознавчої науки, "візитна картка" НТШ. Ця праця документально засвідчила історичне право українства на існування. Як зазначав В. Герасимчук, "...М. Грушевський роз'яснив наше національне "Я", вивів наш народ із сумерку сумнівів і непевності щодо походження і своєю історією дав нашій нації удовіднене право на належне їй ім'я та на самостійне горожанство у світі" [10, с. 2].

Під керівництвом науковця плідно працювала історико-філософська секція, була сформована наукова школа у Львові. Дослідження членів секції – С. Томашівського, І. Джиджори, І. Крип'якевича, М. Кордуби, В. Герасимчука, І. Кривецького, О. Терлецького, К. Левицького, П. Іванова, М. Шухевича, Б. Бачинського, С. Рудницького, Є. Барвінського, І. Франка, В. Липинського, В. Барвінського, О. Целевича, М. Возняка, І. Левицького, М. Зуб-

рицького, К. Студинського, З. Кузелі – збагачували скарбницю українознавства, в якій Україна постає як єдине ціле в усіх гранях історичного буття, починаючи з періоду палеоліту. Слід виокремити такі розвідки цього періоду, як “Студії над державою Б. Хмельницького” та “Перший похід Б. Хмельницького в Галичину” С. Томашівського, дослідження постатей І. Виговського та Ю. Хмельницького, яке здійснював В. Герасимчук, П. Дорошенка – О. Целевич; а також політичних подій останнього періоду існування Галицько-Волинської держави – О. Терлецький. Історії Литовського князівства присвятив кілька статей Б. Бачинський; період Гетьманщини за часів І. Мазепи студіював С. Томашівський; І. Джиджора вивчав період Гетьманщини після І. Мазепи; опришківський рух досліджували О. Целевич, І. Франко, В. Гнатюк; гайдамаччину – І. Шпитковський, С. Грищенко, А. Крижанівський, О. Маркевич, В. Щурат, І. Франко; культурне і релігійне життя Галичини кінця XVIII і початку XIX століття опрацювали І. Франко, М. Зубрицький, Ю. Кміт, І. Кривецький, І. Левицький, І. Свенціцький; львівські події 1846–1918 років опрацювали Ю. Левицький, І. Кривецький, І. Франко, а культурне життя – М. Возняк [44, с. 42–60]. У галузі археології опубліковано праці Ф. Вовка, М. Грушевського, Я. Пастернака, Ю. Полянського, І. Раковського, Д. Цинкаловського, Л. Чикаленка. Цей неповний перелік напрямків наукових пошуків Наукового товариства ім. Т. Шевченка свідчить про різноманітність українознавчих студій, що сприяли формуванню основ для синтезу знань про Україну. Більшість українознавчих праць публікували у “Записках НТШ”. Власне, М. Грушевський, будучи редактором цього часопису, перетворив його на популярний та авторитетний періодичний орган українознавчих студій.

Є підстави констатувати, що товариство повному зрозуміло роль публікування і популяризації монографічних розвідок для українознавчої науки і суспільства загалом. Так, у 1894 році Історично-філософська секція НТШ продовжила видання “Руської історичної бібліотеки”, яку започаткував у 1883 О. Барвінський. Основне завдання цієї серії М. Грушевський вбачав у поданні “...в доступній формі рідною мовою найголовніші розповіді про українсько-руську історію” [45, с. 8]. У цьому виданні друкували переклади історичних монографій В. Антоновича (гайдамаки і козацтво), М. Костомарова (про І. Мазепу), О. Єфимен-

ко (про рухи опору на Лівобережній Україні в XVIII столітті), Ю. Целевича (про галицьких опришків), Я. Шульгина (Коліївщина) та інших науковців з бібліографічними відомостями, “Кобзар” Т. Шевченка тощо [40, арк. 10]. Так, у “Записках...”, поряд із матеріалами, науковими розвідками історико-філологічного та математично-природописного відділів, у бібліографічному розділі поміщено інформацію про нові книги з філософії, історії літератури, етнографії, історії допоміжних наук, археології, історії церкви, історії, історії мови, права, економіки, статистики, природознавства, у тому числі збірники та словники. Ця інформація була передумовою наукового прогресу.

На окрему увагу заслуговує діяльність Археологічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка, яку очолював М. Грушевський і котра з 1895 року розпочала публікацію “Жерел до Історії України-Руси” і “Пам’яток українсько-руської мови і літератури”. За редакцією ученого до 1914 видруковано 11 томів “Жерел...”, за редакцією І. Франка – 7 випусків “Пам’яток...”. У серії “Жерел...” побачили світ матеріали з політичного, економічного, соціального життя України. Перший том “Пам’яток...” містив старозавітні апокрифи, які зібрав І. Франко, та його вступну розвідку, другий том – ілюстрації королівщини в Перемиській і Сяноцькій землях із вступною статтею М. Грушевського про економічний стан селянства у Перемиському старостві у середині XVI століття, четвертий том – акти за часів Хмельниччини. У 1906 році Археологічна комісія стала фундатором нової серії історичних джерел – “Українсько-Руського Архіву”. До 1914 було опубліковано 14 томів цієї серії, що поміщали історичні й літературні матеріали [43, с. 20–21].

Таким чином, НТШ зробило вагомий внесок у вирішення джерелознавчих проблем, зокрема, здійснило пошук, виявлення та публікацію невідомих на той час джерел, чим започаткувало новий науковий рівень їхнього використання. Особливістю археологічної роботи під керівництвом М. Грушевського було відстоювання правдивості історичних джерел, збереження їх автентичності, дослідження родоводу. Таке ставлення розв’язувало назрілі проблеми українознавства, уможлиблювало постановку і реалізацію чергових наукових завдань. Водночас джерелознавча робота охоплювала як Галицьку, так і Східну Україну, залучивши до цього проекту вчених – представників обох частин України, що об’єктивно сприяло

утвердженню ідеї соборності української науки. Так, спільна наукова діяльність об'єднала двох видатних діячів Східної та Західної України – Михайла Грушевського та Івана Франка.

На базі організації засідань, читання рефератів, повідомлень, затвердження їх до опублікування творилася нова, не забюрократизована наука. Таким способом розпочався “золотий вік” українознавчих досліджень і впровадження української науки в міжнародне товариство як науки самостійної нації [37]. Так, за 16 років діяльності М. Грушевського як голови НТШ побачили світ 423 томи наукових публікацій з окремих компонентів українознавства – історії, літератури, літературознавства, мовознавства, філософії, етнографії, права, статистики, математичних і природничих дисциплін, медицини, бібліографії з обов'язковою умовою – друкування українською мовою [46]. Лише реєстр праць голови НТШ становив до 1904 року кількісно 593 пункти [47, с. 357] і містив, поряд з “Історією України-Руси”, такі “кити наукової історіографічної творчості”, як “Очерки истории украинского народа”, “Всесвітня історія в короткім огляді”, “Ілюстрована історія”, “Історія української літератури”, “Початки громадянства”.

Пріоритетним напрямком науково-практичної роботи у царині українознавства була організація видавничої справи. Поряд із видавництвом у НТШ, М. Грушевський очолював окрему Видавничу спілку для видання наукової, науково-популярної, художньої літератури. Як зазначалося, розповсюдження видань здійснювала книгарня НТШ, науковий обмін – бібліотека, що стала найбільшою скарбницею українознавчої літератури, цінних рукописів та архівних матеріалів.

Аналіз наукової діяльності М. Грушевського вказує на широкомасштабне дослідження українознавчих проблем, оскільки воно охоплювало всю Україну в усі періоди її історичного розвитку, стосувалося усіх суспільних репрезентантів українського народу. Україна в наукових розвідках поставала як єдиний політичний, соціально-економічний, культурний організм.

Новим у діяльності товариства було прагнення розвивати українську науку комплексно, завдяки чому з'явилися дослідження з математики, астрономії, фізики, хімії, ботаніки. Близько 40 років керував діяльністю математично-природописно-лікарської секції В. Левицький. На сторінках “Записок НТШ” публікували розвідки І. Пулюй, І. Горбачевський,

І. Верхратський, О. Черняхівський, І. Раковський, П. Озаркевич, М. Кос, Ш. Сельський та ін. Так, за період головування в НТШ М. Грушевського вперше у нашій історії почали виходити періодичні видання в галузі природничих і математичних наук. Це, зокрема, “Збірник математично-природничої секції” (з 1897 р.), “Лікарський вісник”.

Поряд із збірками окремих секцій побачили світ й інші видання. Важливою сторінкою видавничо-редакційної діяльності товариства була поява в 1898 році “Літературно-наукового вісника” – місячника літератури, науки, суспільно-політичного життя. “Зоря” перестала відповідати духовним потребам громади...”, – так зазначав М. Грушевський у звіті про наукову діяльність НТШ у 1896–1897 роках [40, арк. 11]. Вісник виходив у Києві до 1914 року [Видання відновлено у 1917–1919. – Авт.].

З 1900 року побачив світ інформаційний бюлетень “Хроніка НТШ” українською та німецькою мовами, в першому номері якого зазначалося, що для опрацювання окремих питань і впровадження спеціальних видань було створено 6 секцій – археографічну, бібліографічну, етнографічну, статистичну, фізіографічну і мовну [44, с. 12]. Регулярні історіографічні огляди європейської літератури з політичної історії, історії культури, літератури, допоміжних історичних дисциплін давали змогу українським науковцям знайомитися із здобутками світової науки [48]. Бібліографічна комісія видавала “Матеріали до української бібліографії”, статистична – “Студії з поля суспільних наук і статистики”. Впродовж 1894–1900 років побачили світ “Часопись правнича”, у 1900–1912 – “Часопись правнича і економічна”. У 1901–1902 роках товариство опублікувало чотири книги “Правничої бібліотеки”, що вміщали монографічні праці С. Дністрянського і П. Стебельського. З 1883 по 1904 виходила серія “Історичної бібліотеки”, що містила наукові розвідки з української історії В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, О. Єфименко, М. Костомарова та ін. Поряд з цими виданнями побачили світ чотири томи творів Т. Шевченка за редакцією О. Огоновського, сім томів творів С. Руданського.

Отже, після реформи 1892 року НТШ сутнісно перетворилося в українську академію наук. Це засвідчує і поява таких наукових інституцій, як бібліотека, музей, бібліографічне бюро, друкарня. Вкотре наголосимо, що реформа 1892, хоч і була важливим чинником на шляху перебудови НТШ, не забезпечила б

настільки вагомих здобутків, якби не діяльна участь у ній М. Грушевського та збільшення матеріальних засобів товариства [49, с. 191]. У цей час значно розширилася науково-дослідницька база молоді української науки, що сприяло зростанню її міжнародного авторитету. Наприклад, у 1897 році товариство здійснило обмін із 50 [40, арк. 11], а в 1911 – із 235 науковими інституціями і видавництвами, крім присланих часописів загальнолітературного й політичного характеру. У фондах рукописного відділу бібліотеки були рукописи угорсько-руського письменства XVII–XVIII століть, пергаментні листки Псалтиря XIV, церковні рукописи Євангелія. Як зазначав В. Дорошенко, це “...свідчить про неперервність уживання рідної мови в літературній обробі” [44, с. 27]. Бібліотека також мала понад 200 примірників українських стародруків. Зростання авторитету бібліотеки відбулося у результаті поповнення фонду виданнями з Австрії, Росії та інших країн, а також тими, що були видруковані на території України і містили цінний матеріал про українські землі, український народ. Так, бібліотека НТШ ставала всеукраїнською.

Метою бібліографічного бюро, заснованого в 1910 році і пов’язаного з бібліотекою, було фіксування всіх новин українознавства. Як підтверджують публікації В. Дорошенка, В. Гнатюка, М. Грушевського, М. Кордуби, З. Кузелі та інших науковців діяльність товариства охоплювала всі регіони України. Вихід НТШ у міжнародний науковий простір засвідчила й участь бібліографічного бюро у “Бібліографії Слов’янознавства”, яку видала Петербурзька академія наук, подавши показчик літератури з українознавства [44, с. 33].

З метою ознайомлення ширшого кола науковців з розвитком науки в українській мові “...відділ дбав про висилку видань... Товариства” академіям, науковим товариствам, насамперед слов’янським [40, арк. 3]. Шляхом обміну до НТШ надходили видання Академії наук з Петербурга, Праги, Південно-слов’янської академії із Загреба, Болгарського міністерства освіти та із численних наукових товариств. Незважаючи на це, у Наддніпрянській Україні, як зазначав М. Грушевський у “Записках для загального збору” (1898), наукова робота рідною мовою була актом “цивільної відваги”, наукові видання товариства перебували у категорії абсолютно заборонених у Росії [40, арк. 1]. З огляду на потребу розвитку і поширення українського письменства Наукове товариство

ім. Т. Шевченка “дарувало” свою літературу “...дівоному інституту у Львові, на Угорську Русь, до руської колегії в Римі”. Товариству “Руська бесіда” у Чернівцях було виділено в 1897 році матеріальну допомогу на видання творів О. Федьковича [40, арк. 3]. Крім цього, НТШ спонсорувало публікацію таких шкільних підручників для гімназій: “Латинська граматики”, “Латинські вправи для III гімназійного класу”; для шкіл: “Соматологія” І. Верхратського та ін. [40, арк. 4]. Одночасно з бібліотекою постав і музей товариства.

Важливим напрямком діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка була організація фондів на допомогу молодим українознавцям, зокрема, фонду доцентів, 2 фондів літераторів – ім. І. Котляревського та Д. Мордовця, 3 фондів стипендій – ім. М. Грушевського, О. Огоновського, А. Банчевського; меценатських фондів – П. Пелехіна, В. Симиренка, Є. Чикаленка. В 1897 році з фондів НТШ виділено стипендії трьом студентам – С. Томашівському, М. Кордубі та Г. Странському з Угорщини у розмірі 100 крб. Важливою була спонсорська допомога науковцям для відряджень в архіви чи бібліотеки. Так, у 1897 році товариство спонсорувало наукову “подорож” Г. Величку до публічної бібліотеки Петербурга з метою студювання українсько-руської географії; В. Гнатюку – відрядження до “руських осель Угорської Русі” задля етнографічних досліджень; С. Сидоркові – до Відня [40, арк. 4]. Підготовка наукових кадрів передбачала створення в 1904 році Академічного дому – студентського гуртожитку.

Про трансформацію НТШ в академічну установу свідчить реформа 1899 року, що запровадила інститут дійсних членів як елітну наукову структуру. За станом на 1912 рік товариство налічувало 258 членів, з них 63 дійсних і 195 звичайних; а в 1892 – 133 члени [44, с. 15]. “Доказом поваги, – як зазначалося у “Зверненні комітету НТШ до громадськості у справі збирання грошей для утворення Української Академії наук (1897)”, – яку собі здобуває Товариство в наукових кругах, можуть бути рецензії на його видання, що появилися в наукових виданнях німецьких, французьких, російських, польських і т. п., а також обмін видавництвами з іншими науковими товариствами й інституціями, причому за тих кілька років їх число дійшло 50...” [50, с. 197].

Становлення української науки було б неможливе без створення і запровадження україномовного термінологічного апарату. Це

розумілося провідними науковцями НТШ, оскільки стараннями І. Верхратського, В. Левицького, І. Горбачевського та інших формувався апарат у галузі природничих наук. С. Рудницький – фундатор української географії, у якій розглядав об’єктом дослідження не лише державу, а й український народ, окремий і рівноправний з іншими [51, с. 35], у 1908 році запропонував географічну термінологію на базі творчого використання німецької [52]. Значною, на нашу думку, є заслуга М. Грушевського. Принциповою і послідовною була його позиція щодо використання рідної мови. Зокрема, у 1899 році набула світового резонансу кампанія за допущення на ІХ Археологічний з’їзд у Києві від імені НТШ 30 доповідей українською мовою. Проте оргкомітет з’їзду заявив, що “...украинско-русский (малорусский) язык не может разниться от общерусского языка..., не выделять его как особый язык в группу славянских языков... Что же касается печатания докладов, то таковые могут быть переданы лишь в чисто русской передаче на страницы трудов съезда” [53, с. 1]. У відповідь на порушення національних прав засідання історико-філософської секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка вирішило не брати участі в з’їзді, а підготовлені реферати опублікувати як окремі томи “Записок...”.

Так, на “...брак у русинів вищих наукових інституцій у вигляді університетів і наукових інститутів, на котрі, звичайно, за нормальних обставин спирається робота таких товариств та академій”, вказував Михайло Грушевський [54, с. 198]. Як професор Львівського університету він змушений був семінарські заняття зі студентами переносити на засідання секцій НТШ. З огляду на це, неодноразово порушувалося питання щодо створення окремого українського університету.

Фундаментом реалізації цієї ідеї була організація всеукраїнських літніх курсів з питань українознавства. У 1903 році з ініціативи історико-філософської секції НТШ створено публічний курс з археології для галичан. У 1904 М.С. Грушевський організував наукові курси для слухачів підросійської України й Галичини. Програма курсів охоплювала такі дисципліни: історія України, історія української літератури, історія культурного руху в Галичині, історія України у контексті Західної Європи, мовознавство, природничі науки, антропологія, етнографія, етнологія. Її основна мета – “...дати можливість землякам прослухати курси в українсько-руській мові з найваж-

ливіших суспільних дисциплін; подати для курсів з деяких наук не заступлених програмах тутешніх вищих шкіл, дуже важливих для нашого національного становлення; допомогти приготуванню наукових курсів у тих галузях українознавства, у яких таких курсів ще немає; насамкінець – дати поле новим науковим силам для академічної діяльності” [55, с. 102–113]. Велику увагу приділяло НТШ розвитку української освіти. Принципова й послідовна позиція товариства дала змогу відкрити українські гімназії і школи, частково українізувати Львівський університет, запровадити українознавство в систему освіти загалом.

Задуми, започатковані у Львові, М.С. Грушевський продовжував реалізувати у Києві, з’єднуючи ідейно і культурно українські землі. Традиції українознавчої науки продовжила перша україномовна наукова інституція Наддніпрянської України – *Українське наукове товариство* (УНТ), що далі розвивало українознавство як синтез знань про Україну протягом 1907–21 років. Товариство базувалося на демократичних принципах вільної асоціації вчених й успадкувало найкращі зразки організації науки від Острозької і Києво-Могилянської академій, Львівського, Харківського, Київського університетів, Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, творчо використавши передовий західноєвропейський досвід.

Появі товариства насамперед сприяли нові суспільно-політичні умови в Російській імперії, пов’язані з певною лібералізацією становища українського народу в 1905–06 роках. Велика заслуга у створенні цієї наукової установи належить М. Грушевському. Перші установчі збори Українського наукового товариства в Києві скликала ініціативна група 29 квітня 1907 року за участю активних українських науковців (після затвердження програми та статуту російською владою в 1906 році). Було обрано тимчасове бюро для організаційної праці, до першого складу якого увійшла 21 особа. Водночас розпочато організацію наукових секцій – історичної, філологічної, математично-природничої [56, с. 223]. На восьмих загальних зборах – 30 грудня 1907 року – обрано замість тимчасової ради постійну у складі голови – М. Грушевського, товаришами – В. Щербину, О. Левицького, членами ради – М. Біляшівського, О. Грушевського, М. Лисенка, І. Штенка, О. Шульгіна. На загальні збори – 25 травня 1907 – голова товариства М. Грушевський підготував реферат про наукову організацію роботи цієї установи. У короткій доповіді він

визначив головну мету, завдання, структуру УНТ. Наука, на думку вченого, має виконувати важливу функцію у суспільстві: вона "...вінчає собою повноту культурно-національного життя, служить найвищою рекомендацією духовної дозрілості суспільства, глибини й серйозності його культурного життя" [57, с. 4]. З огляду на вищезазначене, акцент зроблено на організації товариства як наукової установи з трансформацією в майбутньому у Всеукраїнську Академію наук. У перспективі планували об'єднати навколо УНТ усі інші товариства [58, с. 71]. Вимоги до діячів Українського наукового товариства ставили як до майбутніх членів Академії наук [59, с. 157–159].

Головне завдання товариства полягало в організації українознавчої наукової діяльності як синтетичного комплексу знань та її популяризації серед населення. З цією метою проводили приватні і публічні засідання, диспути з актуальних питань українознавства, публічні лекції та систематичні курси, визначали наукові завдання і шляхи їх вирішення; важливим вважали підтримання тісного зв'язку з різними організаціями і товариствами як українськими, так й іноземними; споряджали наукові експедиції та екскурсії, організовували з'їзди [59, с. 156]. За спеціалізацією науковців історичної секції було згруповано із допоміжними науками – археологію, етнологію, історію права, історію мистецтва. У філологічній секції об'єднано зусилля мовознавців, викладачів історії літератури та народної словесності. Природничу секцію утворювалась для вивчення фізико-математичних наук, природничих і лікарських. Об'єднавчою ідеєю для науковців УНТ була "Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства", яка орієнтувала дослідників на досконале та об'єктивне вивчення історії слов'янських народів, зміщуючи акцент зі студіювання Російської держави на повсякденне буття українського народу. Українство поставало в неподільному історичному процесі як самобутнє, окремішне. На підґрунті цієї концепції формувалося нове покоління українознавців.

Упродовж 1907–08 років тривав організаційний період становлення УНТ, а наприкінці 1908 були повністю сформовані секції та комісії. В історичній секції під керівництвом М. Павлуцького працювали В. Щербина (товариш голови), А. Яковлів (секретар), К. Антонович, М. Біляшівський, О. Грушевський, В. Данилевич, І. Джиджора (секретар), І. Каманін, О. Левицький, Я. Шульгин, Г. Берло.

Так, наприклад, Г. Берло, авторка популярної російської граматики, як і більшість представників української інтелігенції, що працювали на ниві викладання російської мови, належачи за походженням до козацького роду, за першої нагоди стала прибічницею українського руху [60, арк. 1–10]. У вересні 1908 року на посаду голови історичної секції обрано М. Грушевського. Членами філологічної секції за головування В. Перетца були Є. Тимченко (секретар), Б. Грінченко, В. Доманицький, П. Житецький, А. Лобода, С. Маслов, К. Михальчук, М. Петров, І. Шешенко. Обов'язки голови природничої секції виконував М. Галін, а її активними членами стали О. Качаловський, Г. Квятковський, О. Корчак-Чепурківський, П. Петровський, О. Черняхівський. Загальна кількість дійсних членів до кінця 1907 року становила 54 особи [57, с. 13]. Зауважимо, що географія особового складу УНТ охоплювала не лише Київ, а й Одесу, Харків, Львів, Санкт-Петербург, Париж тощо. Поряд із такими громадсько-культурними діячами, які брали участь у виданні "Київської старовини", як О. Левицький, І. Каманін, М. Василенко, М. Біляшівський, М. Петров, УНТ залучило до співпраці не тільки окремих українських науковців – Г. Павлуцького, В. Данилевича, а й російських – О. Шахматова [61], Г. Ільїна.

У межах УНТ було також створено допоміжні організаційні органи – комісії. В 1913 році утворено Етнографічну комісію, котру очолював О. Шрамченко. У її складі активно працювали Д. Щербаківський, О. Русов, М. Біляшівський, Л. Добровольський, М. Сумцов та ін. Другою комісією визначили мовну при філологічній секції з огляду на актуальність проблеми створення єдиного правопису, граматики, термінології. При історичній секції засновано Статистично-економічну комісію під головуванням О. Русова. Примітно те, що однією з основних форм наукової діяльності товариства були засідання, котрі поділялися на прилюдні та секційні.

Для реалізації визначених завдань передбачено організувати видавництво при УНТ. Першим періодичним друкованим органом товариства стали "Записки Українського наукового товариства в Києві". Завданням випусків, як вважав голова товариства, було "...друкувати... розвідки й реферати... різних галузей знання, а передусім з українознавства – української мови, літератури, історії, артистичної творчості, етнографії, археології, географії, права, економіки і статистики тощо" [57, с.

13]. Так у травні 1913 року побачив світ перший том “Записок...”. Спочатку “Записки...” були органом трьох секцій, де водночас друкували реферати, повідомлення історичного та філологічного змісту, розвідки з етнографії, економіки, медицини. Із кількісними та якісними змінами у товаристві почали виходити збірники лікарської, технічної, етнографічної секцій. Фінансування видання УНТ здійснювалося коштом нечисленних жертводавців – В. Симиренка, В. Лозинського, оскільки членських внесків (5 крб.) не вистачало на утримання приміщення, а гонорари за наукові праці були мізерними (24 крб. за аркуш оригінальної праці), або ж зовсім не виплачувались. Незважаючи на труднощі, за сім років діяльності УНТ видано 21 книгу наукових розвідок – 13 історичної та філологічної секцій, 1 Етнографічної комісії, 3 природничо-технічної секції, 3 медичної [62, с. 215]. Важливим було й те, що до видання “Записок...” долучались і галицькі вчені.

Великий інтерес українства до наукової роботи у межах Українського наукового товариства у Києві стимулював появу нового українознавчого часопису “Україна”. Зацікавлення українського громадянства проблемами української історії, історії української літератури, українського мистецтва зумовило виокремлення і публікацію доповідей, розвідок, повідомлень на загальні теми у цьому трьохмісячнику українознавства. Видання “України” було розпочато восени 1913 року, головне завдання якого полягало в тому, щоб “...знайомити ширшу публіку з новими досягненнями українознавства” [56, с. 181]. Членами редколегії часопису обрано М. Грушевського, М. Василенка, В. Перетца, К. Михальчука, Д. Дорошенка, О. Левицького. До співпраці залучено українські та неукраїнські наукові сили. Відгукнулися на пропозицію О. Шахматов, Ф. Корш, О. Лапшо-Данилевський, К. Кадлец, І. Малиновський, В. Пічета, О. Єфименко та ін. Програма журналу охоплювала передісторичний період, археологію, історію культури, суспільства, право, письменство, мову, етнографію, мистецтво, економіку. Було звернуто увагу на тогочасну літературу в галузі українознавства, наукову хроніку, бібліографію. Високий науковий рівень часопису давав підстави С. Петлюрі виокремити його серед інших видань [63, с. 60].

Важливо, що українознавство в межах УНТ формувалось як синтетичне знання, оскільки дослідження здійснювались у різних галузях.

Розуміючи значущість археографічної спадщини для успішного поступу українознавчої науки, історична секція планувала утворення окремої археографічної комісії для цілеспрямованого студювання та публікування пам’яток. Акцент було зроблено на історії Лівобережжя, оскільки Археографічна комісія обмежувала свою діяльність територією Правобережної України. Так, проектувалося створити спеціальну Комісію старого Києва, котра досліджувала б політичну, економічну, культурну спадщину столиці. Відзначимо виняткову роль Л. Добровольського та В. Щербини у становленні киевознавства.

Водночас УНТ реалізовувало й такі важливі проекти, як ушанування діяльності визначних українознавців. Так, друга книга “Записок...” присвячена 45-літньому ювілею наукової діяльності П. Житецького (1908) [63, с. 3–39]. У третій книзі репрезентовано матеріали загального наукового зібрання, присвяченого пам’яті В. Антоновича, що відбулося в березні 1908 року. Осмисленню багатого досвіду, значення наукової спадщини для розвитку українознавства і формування наступних поколінь молодих науковців, ролі у становленні складових українознавства присвячені також доповіді М. Грушевського “Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності” [64, с. 5–15], Г. Павлуцького “В. Антонович як археолог” [65, с. 15–23], А. Лободи “Праці Антоновича по етнографії та літературі” та виступи І. Джиджори, І. Стеценка, В. Данилевича [66, с. 29–33]. Незважаючи на вік і хворобу, В. Антонович співпрацював з УНТ, передаючи набуті навички і знання, здійснював археологічні розкопки у Чернігівській губернії та готував до друку автобіографічні записки [64]. Свою активну позицію цей науковець-патріот демонстрував у записці щодо зняття обмежень української мови [67, с. 33–40], а також циклі статей, присвячених М. Лисенкові (1913), М. Гоголю (1909), М. Заньковецькій, М. Костомарову та ін.

Новим видом діяльності товариства була організація публічних лекцій як дієвої форми пропаганди наукових досягнень у сфері українознавства. Так, на засіданні ради товариства в жовтні 1909 року уперше постало питання стосовно проведення популярних читань з української мови, історії та літератури. Для реалізації цієї мети головними доповідачами визначили М. Грушевського, О. Левицького, В. Перетца, І. Стеценка. Зокрема, М. Грушевський прочитав серію лекцій “Культурний і національний рух на Україні в другій половині

XVI століття”, І. Стешенко у доповіді “Українські шістдесятники” [68, с. 39–84] звернув увагу громадськості на цей важливий, проте недосліджений період національного відродження у XIX столітті. Загалом публічні лекції з українознавства, як зазначили сучасники, сприяли поширенню наукових знань. Вони, на їхню думку, дають “...санкцію українському науковому слову, приваблюють до української науки ширші кола громадянства і торують шлях до розвитку української науки” [63, с. 55].

У такий спосіб УНТ, завдяки старанням його членів, перетворювалося у потужний і діяльний орган планової та інтенсивної наукової роботи, вільного й об’єктивного наукового досліджу, “...живе і ясне огнище наукової мислі” [57, с. 15]. Впродовж тривалого періоду діяльності товариства у ньому відбулись як якісні, так і кількісні зміни. Українознавство збагатилося такими працями М. Грушевського, як “Про старі часи на Україні. Коротка історія України” (1907), “Очерки истории украинского народа” (1906), що здобули Уваровську премію, побачили світ VII (1909) та VIII (1910) томи “Історії України-Руси”, “Ілюстрована історія України” (1911) та публіцистичні розвідки на сторінках “Ради” тощо. На цей період припадає започаткування важливого українознавчого проекту братів Гранат – видання чотиритомної енциклопедії українознавства. М. Грушевського затверджено редактором історичного, географічного та статистичного відділів цієї енциклопедії. Побачили світ лише перших два її томи. Зокрема, у першому М. Грушевський подав аналітику розвитку українознавчих досліджень у XIX столітті під назвою “Развитие украинских изучений в XIX веке и раскрытие в них основных вопросов украиноведения”. Набутки українознавства популяризувала також праця В. Дорошенка “Український науковий рух у 1913 році”, опублікована на сторінках “України” [69]. УНТ проіснувало до 1921 року, плідно розвиваючи “розсіпану хramину” української науки, розбитої, розруйнованої довгими періодами репресій і заборон, світової війни і розрухи.

Кожен період наукової діяльності Михайла Грушевського, включаючи київський, а потім еміграційний, мав свої домінуючі ознаки, що характеризували відповідний етап розвитку українознавства. Винятково продуктивним у практичній реалізації наукових задумів ученого був період 1917–21 років. Так, відомий науковець більшу увагу приділив подіям XVII століття, співвідношенню революційного та ево-

люційного моментів українського повсякденного буття. О. Оглоблин щодо цього зауважував, що праці київського періоду, зокрема “Історія Хмельниччини”, вміщена в IX томі “Історії України-Руси”, свідчать, що М.С. Грушевський шукав нових ідейних шляхів, насамперед у напрямку державницької ідеології [70, с. 84]. Його публіцистичні праці підтверджували обрані орієнтири. У квітні 1917 року започатковано серію статей під загальною рубрикою “На порозі нової України”, оприлюднення яких у “Новій раді” зумовило виникнення широкого резонансу серед української громадськості.

Проте найбільш україноцентричними працями патріота-мислителя періоду Української революції вважаємо “Хто такі українці і чого вони хочуть” (1917), “Звідки пішло українство і до чого воно йде” (1917). Скажімо, він, визначаючи важливі політичні завдання, осмислюючи складний шлях до національного відродження, дав відповіді на такі актуальні для українського громадянства питання: “звідки пішла назва українців”, у чому відмінність між “малоросами” й “українцями”. На його думку, малороси – це байдужі, як до України, так і українського життя люди [71, с. 111]. Важливим для науки було дослідження на основі історичного та географічного компонентів українознавства національної вдачі українського народу, що, порівняно “...з народом великоруським, ...є народом західної культури – одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки за усім складом своєї культури й свого духу народом західним...” [71, с. 141]. Таке поєднання збагатило не лише етнографію, культуру, а й влило новий струмінь енергії в українську вдачу, що полегшувало політичні відносини з сусідами [71, с. 151]. Стратегічне мислення державотворця виявилось також в окресленні важливого завдання – виховувати національно свідомих, високоморальних фахівців економічних та технічних спеціальностей шляхом реформування освіти у контексті співробітництва із державами Заходу. З огляду на це, науковець вбачав потребу в запозиченні досвіду у напрямку розвитку духовної, матеріальної та політичної культур у таких країн, як Швейцарія, Бельгія, Швеція, Франція, Англія, США, Німеччина. У статті “Культура краси і культура життя”, зосереджуючи увагу на повноцінному економічному і культурному розвитку України, М. Грушевський підтвердив цю думку. “Щоб налагодити все це, щоб

утворити економічну підставу нашої держави, потрібні... легіони свідомих, підготовлених спеціалістів, озброєних останніми здобутками науки і практики, і тому в цей бік повинні бути спрямовані живі сили нашої інтелігенції і тих поколінь, які тепер виходять із шкіл” [71, с. 157]. Соціальною основою відродження вчений вважав селянство, і чим воно буде сильнішим економічно, культурно, морально, національно, політично, тим “...певніша й сильніша буде наша будова, наша Україна” [71, с. 163]. З’ясовуючи роль міста у державному будівництві, науковець аналізував проблеми українсько-російських, українсько-польських, українсько-єврейських відносин, пропонуючи їх урівноважити шляхом “ув’язки” в одну міцну націю. Одним із головних завдань він визначив потребу розвивати *почуття державності* – патріотизму і пієтизму для своєї держави, “...зробити її центром, усе будувати на державнім фундаменті, а від держави... жадати забезпечення своїх потреб...” [71, с. 172]. Основними складовими національно-патріотичного виховання мислитель вважав гуманітарні науки, у тому числі історичний компонент українознавства.

У статті “Історія та її соціально-виховуюче значення” (1918) М.С. Грушевський наголошував, що магістральним напрямком має бути “історія людства”, а не “вибраних народів”. Водночас центральною, на його думку, повинна бути історія рідного краю, культ рідної традиції, рідної сторони, моральних вартостей. При цьому треба уникати надмірної переоцінки своїх національних вартостей, заслуг та інтересів. Завдання історії він вбачав у вихованні високої моралі, формуванні гуманістичних цінностей, максимальному відході від формули “людина людині вовк” із максимальним наближенням до твердження “людина людині річ свята”, “...котрою рухалося й здобувалося все, що було кращого на землі” [72, с. 192].

Дискурс “Переяславська умова України з Москвою 1654 року” актуалізував сторінки історії у період складних взаємовідносин із більшовицькою Росією. З огляду на це, Михайло Грушевський подав ґрунтовний аналіз причин, умов та суті договору на підставі докладного вивчення російського та українського археографічного матеріалу (“Акти Південної і Західної Русі”, “Повне зібрання законів Російської імперії”, документальні джерела “Малоросійської історії” Д. Бантиш-Каменського), монографічних досліджень. Компаративний підхід дав змогу зробити висновок, що

“...сполучення України з Московією було поєднанням держав із задержанням за Україною державного права і після сполучення” [73, с. 78].

М.С. Грушевський у 1917 році указував на таку негативну тенденцію, як “відзвичаювання” від українського слова. Він констатував, що “...школа, самоосвіта..., всі нинішні культурні обставини тільки далі відзвичаюють від української мови, натомість привчають вживати до всіляких культурних своїх потреб мови чужої, думати на ній і, так би мовити, зі становища чужонародної психології оцінювати форми чи слова українські...” [7, с. 15]. Мовне питання науковець також проектував і на *ідею соборності*, вказуючи на потребу вироблення єдиного правопису, єдиної літературної мови, творчо враховуючи як галицькі, так і наддніпрянські здобутки.

У сфері державного будівництва слушно виокремити такі розвідки науковця: “Український герб”, “Про монетну українську одиницю”, “Новий поділ України”, “Про перехід на новий час”, “Географічний та історичний статус Холмщини”, в яких традиції періоду Київської Русі, Галицько-Волинської держави, козаччини екстрапольовано на тогочасні завдання державотворення. Вперше М.С. Грушевський накреслив схему адміністративно-територіального поділу України. Діяч спроектував 30 земель, ураховуючи тогочасні територіальні зміни. У цьому переліку наявні такі назви: Погорина, Деревська земля, Болохівська земля, Поросся, Брацлавщина, Половецька земля, Побожжя, Нове Запорожжя, Сіверщина та ін. За Холмщиною і Хотинським повітом залишалося право вибору. Погоджуючись з ідеями В. Липинського про територіальний патріотизм [74, с. 413–416], Михайло Грушевський прагнув його подальшого розвою. “Нехай розвіється той благородний місцевий патріотизм, та конкуренція дрібних центрів і громад, у котрій виростає безсмертна культура старої Греції, або італійського відродження”, – наголошував мислитель [71, с. 216]. Земельний територіально-адміністративний поділ він вважав ідеальною формою, спроможною функціонувати у промисловій, земельній, культурній та інших сферах.

З 1919 по 1924 роки – період еміграційної діяльності М.С. Грушевського, у який продовжувалася наукова та публіцистична робота, осмислювалися уроки Української революції, визріли нові наукові інтереси і проекти. У цей час учений активно займається соціологією. У 1924 році він повернувся до Києва, повіривши у реальність проведення політики “україні-

зації”, у можливість перетворення заснованої у 1918 Української Академії наук у центр українознавства. За задумом Михайла Сергійовича, Академія мала постати на базі УНТ із кількісною перевагою українознавчих дисциплін, зважаючи на попередній колоніальний стан українського суспільства і нерозвиненість інших напрямків наукової думки українцями. На переконання В.І. Вернадського, український академічний осередок повинен працювати на найпереводішх засадах тогочасної науки, фінансуватися державою, сприяти розвитку фундаментальних учень у всіх сферах знання. Наркомат освіти прийняв рішення про ліквідацію УНТ і приєднання його секцій до академії. Так, 24 травня 1921 року відбулось засідання Узгоджувальної комісії, а 29 травня на загальних зборах УНТ А. Кримський оголосив про самоліквідацію товариства і злиття його зі структурами УАН. Частина керівництва і членів УНТ виступила проти такої політики, а рада товариства і загальні збори ухвалили рішення лише про номінальне приєднання на правах автономії. Товариство організувало Ліквідаційну комісію, що детально розробила план входження кожного підрозділу УНТ у відповідну структуру Академії.

В умовах так званої політики “українізації” розгорнулися два паралельні процеси – насадження нової світоглядної парадигми в образі марксизму та розвиток українознавства завдяки намаганням національно свідомих науковців як потужного засобу збереження національної основи українського народу, його ідентичності.

Провідником українознавчого процесу була київська школа М.С. Грушевського, яка активізувала діяльність після його приїзду з еміграції в 1924 році. Лідером наукового українознавства в УСРР упродовж десятиріччя був сам Михайло Грушевський, навколо якого сформувався потужний українознавчий центр з низкою дослідницьких осередків. Н. Полонська-Василенко наголошувала, що величезною й найбільшою, на її погляд, подією в історії ВУАН було повернення до Києва з-за кордону професора М. Грушевського [75, с. 44]. Як відомо, його обрали академіком ВУАН до приїзду в Україну, а вже у березні 1924 року в доповіді на спільному зібранні ВУАН та УНТ з питань *методології українознавчих досліджень* він запропонував перенести Український соціологічний інститут з Відня до Києва [76, с. 109]. Саме у цьому інституті вчений оприлюднив курс *генетичної соціології* і прагнув впровадити її методи в українознав-

ство, щоб наблизити його до європейського рівня. Головним методологічним орієнтиром було відтворення цілісності історії людини і суспільства в усіх соціальних вимірах. Питання вивчення українського буття як основного інституту соціальної дійсності потребувало аналізу соціальної структури суспільства. На думку Михайла Грушевського, варто було досліджувати багатовекторність суспільства у його взаємозв’язку з політичними, економічними, культурними, релігійними, фольклорними, етнографічними, психологічними чинниками. При цьому важливого значення він надавав пізнанню повсякденної психології народного життя, її залежності від соціальних явищ. Аналізуючи завдання соціологічних досліджень, науковець указував на залежність мислення від соціального процесу. “На місце інтерпретації соціологічних фактів шляхом апріорних висновків з одвічних і незмінних принципів людського пізнання і мислення... на чергу стає висвітлення еволюції самого пізнання і мислення з фактів соціального розвитку дорогою індуктивною: студіями умов соціального життя, трактування інтелектуальних функцій як соціальних явищ, що можуть висвітлюватись і вияснитись тільки із соціальних таки фактів. Поруч того стають і далеко йдучі постулати дослідження в індивідуалістичній і диференційованій суспільності історичних часів залишків старших, колективістичних методів пізнання та оцінки фактів, залишків дуже значних і впливових, цілих верств прелогізму...” [77]. Ці методи соціологічного обґрунтування історії були основою діяльності історичних установ, які очолював М. Грушевський, як ядра наукового українознавства. І. Колесник зазначає, що 1920 роки – це “золота доба” української історичної науки, яка досягла світового рівня, перетворилася на складову національної свідомості та націєтворчого процесу [9, с. 64].

Правничі, економічні складові тільки окреслювали методологію, виробляли самостійний шлях розвитку. В цьому полягали певні труднощі у процесі створення довершеного інтегрованого знання про Україну та українців. Насамперед це підтверджує відсутність української наукової термінології як юридичної, політичної, так і філософської. Скажімо, І. Лисяк-Рудницький слушно наголошував, що до 1917 року навіть в “українофільських” колах поширилося переконання, що українська мова придатна лише до ліричної поезії, або “...для п’єс з народного побуту, або для брошурок

популяризаційного змісту, але не для поважної наукової чи публіцистичної продукції” [78, с. 128]. Зрозуміло, що за короткотривалий період, коли увага зосереджувалася на створенні науково-популярної літератури, це питання залишилося невирішеним. Воно ускладнювалось економічними труднощами, спричиненими політикою більшовиків, її великодержавницькою і репресивною спрямованістю.

Основними ланками українознавства були історична секція Української Академії наук та кафедра історії українського народу, питання про утворення якої вирішувалося у зв'язку з приїздом М.С. Грушевського на колегії Укрголовпроосвіти [79, арк. 89]. Учений вважав історичну секцію логічним продовженням одноіменної установи УНТ. “Секція при Академії існує як організація науково-громадського характеру, під завідуванням виборного бюро, служачи зв'язком між історичними установами Академії з ширшими позаакадемічними колами дослідників і любителів історичного знання” [80, с. 160]. Михайло Грушевський аргументував потребу в створенні окремої кафедри історії України та пов'язаних з нею дисциплін тим, що “...Київ здавна мав живу традицію передусім історичних студій, і тепер його роль як традиційного центру української культури особливо життєва і, з огляду на завдання українізації і на культурні потреби Західної України, віднятої від нас, котра всіма силами тягнеться до свого національного центру” [79, арк. 96]. Науковець керував значною кількістю комісій з різної тематики: культурно-історичною, української пісенності, археографічною; порайонними комісіями – з історії Києва і Правобережної України, Лівобережної України, Південної України, Західної України; зі старої історії України та з новітньої історії України; а також тематичними – з дослідження нової української історіографії, історії козаччини, історії освіти, бібліографії історії України. До цих структур належали й історико-економічна підсекція та Комісія українсько-молдавська.

Новаторські українознавчі дослідження були характерні для науково-дослідної кафедри історії України в Києві, створеної в 1924 році. Це зумовило структурний поділ на секції: соціологічного обґрунтування історії та методології, яку очолював Й. Гермайзе; соціально-економічної і політичної історії під керівництвом О. Грушевського; історико-культурної з підрозділами матеріальної та духовної культури, якою керував М. Грушевський. Варто

зазначити, що вперше в окремій структурі було поєднано питання теоретичного і методологічного характеру, зокрема, науково-дослідну роботу з навчальною, у тому числі передбачалася підготовка аспірантів. Науково-дослідна діяльність базувалася на українознавчих студіях XVI–XIX століття з акцентом на соціально-економічній проблематиці. Активно працювали у цій сфері М. Грушевський, О. Грушевський, П. Клименко, В. Щербина, Й. Гермайзе та ін. О. Оглоблин зазначав, що головне завдання кафедри полягало у підготовці нових кадрів українських істориків шляхом теоретичного навчання і долучення до реальних досліджень [81, с. 100]. Протягом п'яти років діяльності (1924–1930) кафедра за участю аспірантів видала три томи “Студій з історії України” (1926–1930) та кілька монографій, переважно з історії України XVII–XIX століть.

Підвищення наукового рейтингу українознавства, його доказової бази безпосередньо пов'язано з іменем Михайла Грушевського. Саме він сконцентрував сили на пошуку, систематизації, публікації нового документального матеріалу, опрацюванні малодосліджених або нерозроблених тем; популяризації знань серед української та європейської громадськості. Його лист до празького професора Я. Бідлова (стосовно якого клопотав про присвоєння звання академіка) від 2 січня 1924 року дає змогу прокоментувати вказану ситуацію: “Тепер збираюся до Києва: Українська Академія наук закликає мене на катедру історії України, котра зісталася не обсадженою, бо я раніше не бачив ніякої користі з цього вступу до академії, тепер же обставини змінились, і мої товариші порадили мені не зрідкитись... Маю наукові плани широкі і різнородні: хотів би й історію України, й історію літератури продовжити, і видавництво джерел організувати та науковий часопис, не знаю, що з того вдасться” [82, арк. 1]. Примітно, що всі структури, які очолював М. Грушевський, – це попередники сучасних інституцій. Характерними ознаками видів їхньої діяльності були ґрунтовність, всебічність, охоплення різних пластів українського повсякдення на основі соціологічного підходу, порівняння різних періодів українського історичного процесу, а також взаємозв'язок із новітніми досягненнями європейської науки та відданість ідеї національного відродження.

Так, наприклад, для роботи Археографічної комісії, на яку покладалося одне з пріоритетних українознавчих завдань – створення ґрунтовної українознавчої бази, характерними були

принципи наступності, безперервності, критичного аналізу документального матеріалу та нові підходи до пошуку і публікації. Комісія успадкувала найкращі традиції Львівської археографічної комісії при НТШ та Київської комісії для розбору давніх актів, об'єднавшись із Комісіями Академії наук та Українського наукового товариства. До того ж комісія продовжувала проект М. Костомарова з видання "Актов Южной и Западной России", звертаючи увагу на акти українсько-московських відносин. Якщо порівнювати її діяльність із заснованою царським урядом офіційною інституцією, то варто наголосити, що було зреалізовано українознавчий підхід до археографії, розширено діапазон територіальних і тематичних меж видань, зокрема з історії козаччини. Проте більшовицька ідеологізація суспільних наук, насадження партійно-класового підходу до видання документальних матеріалів перешкождали здійсненню окреслених планів повною мірою.

Водночас публікування документів Генерального слідства Лівобережної України та Кирило-Мефодіївського товариства, матеріалів про гайдамачину, яке розпочав В. Антонович, дало змогу дещо заповнити ці "білі плями". Так, з нагоди 350-річчя українського друкарства приділено увагу опису стародруків, вивченню документальних свідчень із соціальної та політичної історії ХІХ століття. Окрім цього, продовжено опрацювання неопублікованих документів, зокрема, ділової кореспонденції 1650-х років з московського архівосховища, архівів і бібліотек Петербурга, Львова, Кракова, Варшави. Увагу українознавців привернули також протоколи польської воєнно-судової комісії, що вели справи гайдамаків та ін. За порадою голови Археографічної комісії М. Грушевського науковці реєстрували актовий матеріал, потрібний для аналізу соціально-економічної та політичної історії України, напрямів колонізації та її діловодства. Вперше було введено в науковий обіг молдавські історичні джерела, угорські документи та листи, що висвітлювали події Хмельниччини. Інвентаризація та реєстрація матеріалів українського державного діловодства, приватних документів та листування становили основу так званого "українського дипломатію".

Без відхилень від оригіналу, на відміну від Комісії з розбору давніх актів, було видруковано частину "Літопису Самійла Величка", оприлюднено велику кількість матеріалів із "Малоросійського приказу". Багато нових даних виявили аспіранти науково-дослідної ка-

федри В. Єфимовський, Д. Кравцов, В. Юркевич. Із фонду "Розрядного приказу" отримано цікаву інформацію про повстання І. Брюховецького. Молоді науковці наголошували на масштабах цієї події за участю різних верств населення. У контексті боротьби чітко окреслювалися політичні наміри Росії, Польщі, Криму, Туреччини. Значний обсяг інформації дослідники подали про діяльність П. Дорошенка, І. Сірка, М. Ханенка, Д. Многогрішного [83, с. 168].

Отож науково-дослідна діяльність співробітників в Археографічній комісії була ґрунтовною методологічною школою для молодих учених О. Андріяшева, О. Барановича, В. Барвінок, С. Глушка, М. Корниловича, П. Курінного, П. Клименка, Д. Кравцова, С. Маслової, П. Попова, С. Порфір'єва, Ф. Савченка, М. Ткаченка, С. Шамрая, І. Щітківського, В. Юркевича. Спільна праця молодшого і старшого поколінь слугувала набуттю науково-практичних навичок молодими українознавцями. Досвід методичної, дослідницької праці М. Грушевського, Й. Гермайзе, В. Данилевича, І. Житецького, М. Василенка, В. Кордта, В. Щербини, О. Малиновського, В. Перетца, В. Романовського, К. Студинського, В. Харламповича, Є. Тимченка та інших науковців був зразком для українознавства 20-х років ХХ століття і подальших періодів. Цікаво, що до публікації історичних джерел були залучені П. Федоренко (Чернігівський архів), О. Рябінін-Скляревський (Одеський архів), В. Романовський (Київський архів давніх актів), В. Міяковський (Київський центральний історичний архів), а М. Кордуба, В. Герасимчук, С. Томашівський і І. Крип'якевич здійснювали пошук документів у Польщі, Римі, Стокгольмі. Ці особистості визначали характерні риси української науки, сприяючи поступу українознавства у складному політичному часопросторі. Важливим підсумком джерелознавчої роботи було регулярне оприлюднення нового матеріалу в "Українському археографічному збірнику", який продовжував кращі традиції "Сборника..." Комісії для розбору давніх актів. Його перший випуск побачив світ у 1927 році, де були опубліковані матеріали з історії Києва 1494–1835 років, підготовлені В. Щербинною; інформація з історії Лівобережжя та українського права ХVІІ–ХVІІІ століть М. Василенка; "Книга Глухівського цеху калачницького" К. Лазаревської; "Бібіковські обов'язкові інвентарі і селянство у Володимирському повіті на Волині" М. Корниловича; матеріали з історії українського руху періоду світової

війни Й. Гермайзе [84, с. 193]. Окремі видання присвячено визначним українознавцям, матеріали про яких давали змогу проаналізувати тогочасне суспільне, економічне становище та побут українців. Одним із таких проектів став підбір інформації про життя, діяльність і родину О. Лазаревського.

Паралельно з археографічними збірниками видано три томи “Українського архіву”, що презентували здебільшого цінні актові матеріали, а також документи Стародубського полку, “Коденську книгу”, переписні книги 1666 року. Крім цього, комісія видавала цінні матеріали з української картографії за редакцією В. Кордта, карти намісництв України тощо. Вочевидь нагромадження українознавчого матеріалу відкрило шлях для нових розвідок, у яких наша країна фігурувала як територіально-етнічна цілісність. Межі української буттєвості розширилися економічними, правничими, соціальними та іншими чинниками поряд із філологічними, етнографічними, історичними. Дослідження охопили передісторичну добу, середньовіччя, нову історію останніх трьох століть та історію України новітньої доби. У повідомленні про діяльність науково-дослідної кафедри історії України зосереджувалася увага на тому, щоб “...охопити по можливості всю територію українського розселення у його природних, фізичних, господарчих і колонізаційних межах” [33, с. 195].

Новизною українознавчих студій був соціологічний підхід, комплексне студювання українського повсякдення, малодосліджених проблем і регіонів. До цих проектів долучалися вчені Галичини, Кубані, Білорусі, що мало важливе значення для утвердження неперервності історичного процесу та соборності українських земель. І тут провідне місце посіли монографічні праці М. Грушевського, котрий продовжив видання “Історії української літератури” та “Історії України-Руси”. Так, IX том присвячений подіям козаччини 1651–57 років, вийшов у двох частинах у 1928 та 1931 роках. Останній X том, що висвітлював події 1657–58, був опублікований у 1937 році посмертно, головню завдяки старанням доньки К. Грушевської. Він засвідчив остаточний перехід М. Грушевського на державницьке трактування української історії. Хоча головну увагу в ньому було звернено на повчальні уроки для української державності XVII століття, автор подав їх на широкому фоні соціальної історії українського народу, на чому наголошував М. Василенко у рецензії на “Історію України-Руси”, оприлюд-

неній у часописі “Україна” в 1925 році [85, с. 158]. Крім того, досить детально М. Грушевський проаналізував характер і роль провідної верстви у період Хмельниччини, проаналізувавши причини, що призвели до втрати української державності. Це було важливим і для розуміння революційних процесів XX століття, в яких учений брав активну участь.

Як фундатор наукового українознавства Михайло Грушевський, поряд з історією українського народу, вивчав історію національної культури. Пріоритетне місце в цьому напрямку посідає багатотомна “Історія української літератури”, створення якої було розпочате у період еміграції, а перші томи з’явилися в 1923–27 роках. У цій фундаментальній праці вперше досліджено культурний компонент етногенезу українців, подано нове трактування понять “етнос” та “нація”. Крім цього, автор застосував дані з багатьох дисциплін – історії, археології, фольклористики, етнології, соціології, антропології, географії, літературознавства, щоб культурологічно реставрувати духовне життя українського народу впродовж тисячоліття. Історія української літератури була подана через особистості в контексті всього наукового і культурного життя українського народу із залученням надбань історіографії та біографістики. Ця проблематика широко відображена в редагованому Михайлом Сергійовичем часописі “Україна” (1924–30). Вміщені в ньому розвідки про М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Франка надавали українознавству персоніфікованого характеру. В журналі науковці також публікували дослідження з філологічного українознавства, історії культури, економіки, соціального та політичного життя, етнографії, краєзнавства. У розділі “Критика” подавали рецензії та повідомлення про новинки українознавства. Змістовно насиченою була рубрика “Хроніка” з детальною інформацією про наукову діяльність українознавчих осередків як у межах України, так і у світі загалом. Відтак організаторський талант Михайла Грушевського насамперед виявився в тому, що на фоні мізерної академічної платні дописувачі “України” отримували гонорари. Так, В. Гнатюк із Житомира у лютому 1928 року сповістив редакцію про отримання гонорару в сумі 25 крб. Аналогічні повідомлення надходили від О. Сулова, О. Рябініна-Скляревського з Одеси, від Л. Миловидова з Чернігова, Ф. Колесси зі Львова та ін. [86, арк. 1–20].

За участю М.С. Грушевського опубліковано такі періодичні та інші видання: “Науковий збірник історичної секції ВУАН” (1924–29), “За сто літ” (1927–30), “Записки історико-філологічного відділу ВУАН”, “Праці історичної секції”, збірники “Київ та його околиця” (1926), “Чернігів та північне Лівобережжя” (1928), “Київський збірник з історії, археології, побуту та мистецтва” (1931), “Український архів”, “Український археографічний збірник” (1926–30), “Історично-географічний збірник” (за ред. О. Грушевського, 1927–31). Видавнича діяльність науковця, включаючи й публікації невідомих матеріалів, дала змогу реставрувати в українській пам’яті “Літопис Самійла Величка”, історичні, етнографічні, публіцистичні статті М. Костомарова, розвідки І. Джиджори з НТШ, розпочати видання творів В. Антоновича. З огляду на великі заслуги, на честь 60-річчя із дня народження та 40-ліття наукової праці М. Грушевського ВУАН видала ювілейний збірник у 3 томах з бібліографією праць ученого за 1905–28 роки.

Для українознавства важливою була співпраця науковців у напрямку його розвитку. Видавнича, науково-організаційна діяльність Михайла Грушевського об’єднала навколо установ Академії українознавців багатьох поколінь. Зокрема, пліч-о-пліч з ученим працювали О. Грушевський, В. Данилевич, В. Щербина (учні В. Антоновича), П. Клименко, Й. Гермайзе, М. Ткаченко (учні М. Довнар-Запольського), О. Баранович, М. Ткаченко, С. Шамрай, С. Глушко, В. Юркевич, П. Нечипоренко, М. Карачківський (учні М. Грушевського та О. Грушевського) та ін. Наголосимо також на співпраці з науковцями Галичини – В. Гнатюком, К. Студинським, С. Дністрянським, І. Горбачевським, М. Возняком, С. Смаль-Стоцьким, Ф. Колесою, В. Щуратом.

Важливу роль у розробці українознавчих проблем найдавнішого періоду відіграла Культурно-історична комісія Всеукраїнської Академії наук і науково-дослідна кафедра історії України з підсекціями матеріальної та духовної культури, Кабінетом примітивної культури. Зусилля цих підрозділів були зосереджені на дослідженні найбільш “законсервованих” частин української території, що у фольклорі та обрядовості зберегли сліди матеріальної та духовної культури первісного суспільства. За прикладом “Історії української літератури” акцентувалася увага на соціальному аспекті пам’яток. Так, завдання Кабінету примітивної культури полягало у вивченні соціально-побутових, обрядових та інтелектуальних традицій

народного життя України на основі соціологічного, етнологічного, порівняльно-фольклорного аналізу [87, с. 213]. Розвитку етнографії велику увагу приділяла історично-культурна секція науково-дослідної кафедри історії України, а також Комісія історичної пісенності, члени якої збирали, систематизували, публікували, досліджували історичні думи у соціологічному контексті.

Організаційні настанови етнографічне українознавство отримало у вересні 1924 року після опублікування статті М.С. Грушевського “Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання” [88, с. 1]. У ній зазначалося, що після “...довговікового розхапування пам’яток матеріальної культури старою царською Росією та безконтрольного вивезення їх до всяких столиць і закордонних збірок... нарешті бодай тепер те, що зісталося на місці, перейшло під контроль і нагляд публічних українських органів” [88, с. 2]. Водночас влада у її більшовицькому варіанті не розв’язувала вказаних проблем. У зв’язку з цим Михайло Грушевський порушив практичні питання щодо організації етнографічних експедицій у північно-полісько-підляський та карпатсько-гірський регіони. Він запропонував при науково-дослідних кафедрах історії, літератури, краєзнавства утворити секції фольклору та матеріальної культури, наголошуючи на розвитку археології, вивченні історії господарства і техніки, народного мистецтва. Науковець вважав за доцільне заснувати на базі вищих шкіл курси історії матеріальної культури та етнографії для зацікавлення дослідників українським минулим. Розуміючи, що організація фольклорного та етнологічного досліджень потребує як підготовлених кадрів, так і відповідної наукової літератури, він уніс пропозицію налагодити процес навчання молодих науковців у центрах соціологічних та історико-культурних студій у Лондоні, Парижі, Вашингтоні, Берліні. Для збереження залишків матеріальної культури передбачалось організувати відповідний музей. Поряд з цим велику увагу звертав учений на проведення екскурсій, залучення широкого кола місцевих діячів до збору інформації. Важливе значення для нього мало заснування періодичного органу, котрий давав змогу коригувати організаційну та науково-дослідну роботу на місцях. Проте переважна більшість цих та інших пропозицій щодо збереження і дослідження пам’яток українського повсякдення (про що мріяли М. Драгоманов, П. Рудченко, П. Чубинський, Ф. Вовк та ін.)

натрапила на ідеологічні та фінансові перешкоди, які штучно створював більшовицький режим.

Значна кількість програм реалізовувалася здебільшого зусиллями ентузіастів на громадських засадах. Приклад такої роботи подала етнографічна секція краєзнавчого гуртка при Київському інституті народної освіти (у минулому університет), заснована в 1926 році переважно вихідцями із села. Спрямування її діяльності визначали член Кабінету примітивної культури науково-дослідної кафедри історії України Ф. Савченко за активної участі голови секції Т. Гавриленка та її співробітників.

Важливо, що українознавство 20-х років минулого століття характеризувалося збільшенням питомої ваги правознавчих досліджень. Загальне піднесення українознавчих розвідок дало поштовх економічним студіям, насамперед з боку історико-економічної підсекції історичної секції при ВУАН, увага якої здебільшого зосереджувалася на регіональній проблематиці. Варто наголосити, що регіоналізм, як його трактував Михайло Грушевський, не заперечував соборності, а підсилював її. Не було випадковим і розширення регіональної проблематики, зокрема південноукраїнської. Так, у першому томі “Історії української літератури” М.С. Грушевський виокремив значення цієї частини України у чорноморсько-дунайську добу, наголосивши на особливостях української колонізації XVIII–XIX століть, своєрідності життя запорізького козацтва XVI–XVIII та феномені чумацтва. Комісія Південної України, яку очолював М. Ткаченко, здійснювала науковий синтез історичного досвіду Степової України та Чорноморсько-Азовського узбережжя. Запланований збірник мав назву “Полуднева Україна. Степ і море в історії України”, проте він не був опублікований.

Важливу роль у збагаченні українознавства відіграли комісії з вивчення Лівобережжя, Києва та Правобережжя, Західної України. Так, перед Комісією з дослідження Західної України, поряд із розгортанням наукової роботи, як наголошував Михайло Грушевський, постало “...величезне завдання не тільки досліду, а й наукового зв’язку з краями, що разом становлять майже третину української території, потребують значної уваги і підтримки, а всілякі зносини з ними незвичайно утруднені політичними обставинами” [89, с. 243]. Важливим проектом у справі утвердження соборності української науки була спільна підготовка збірника, присвяченого Західній Україні.

У серії проблемно-тематичних студій зверталася увага на міжнародні відносини, на взаємовідносини України та українців із національними меншинами, із сусідніми народами Росії, Білорусі, Польщі, Словаччини, Угорщини, Молдови, де були великі анклавні українців. Проте “...за недержанням обіцяної дотації все спинилося на організації першої такої комісії, створеної для проби – Комісії українсько-молдавської” [90, с. 168]. Отож, науковці під керівництвом академіка М.С. Грушевського намагалися висвітлити тогочасний стан наукового життя не лише в УСРР, а й за її межами. Скажімо, у часописі “Україна” з’являлася інформація про наукові дослідження в Галичині (“Нові палеолітичні знахідки в Галичині” (1929)), аналізувалася періодика Угорщини, діяльність слов’янських інститутів за кордоном у відділі “Хроніки” (1926), оприлюднювалися розвідки зарубіжних науковців, зокрема, віденського професора О. Менгіна, празького професора Л. Нідерле та ін.

Підкреслимо ще раз той факт, що науково-дослідна діяльність у той період базувалася саме на історичній схемі М. Грушевського, презентуючи самотність, неперервність, наступність та соборність українського історичного буття. Робота молодих науковців передбачала ознайомлення з лекціями таких досвідчених учених, як М. Грушевський, П. Тутковський, О. Грушевський, Й. Гермайзе, В. Щербина, П. Клименко, В. Данилевич, із методології історії, соціологічного обґрунтування історії, архівознавства, джерелознавства, археології та історії України, економіки; участь у семінарських заняттях. Водночас аспіранти, працюючи над науковими дослідженнями, проходили джерелознавчий та етнографічний вишкіл у численних архівах і бібліотеках. Опрацювання методологічної та тематичної літератури з подальшим звітом; написання наукових робіт з обов’язковим колективним обговоренням та оприлюдненням у періодичних наукових збірниках становило основний сегмент діяльності молодих науковців. При цьому наголос було зроблено на дискусії щодо цих проблем за участю всіх дослідників-початківців. Цікаво, що окремі наукові керівники створювали спеціальні гуртки. Так, з ініціативи В. Щербини виник гурток з економічної історії Києва, за результатами діяльності якого С. Шамрай опублікував інформацію про одноденний перепис населення Києва в 1874 році. Поряд із лекціями та семінарськими заняттями, двічі на тиждень відбувалися організаційні збори, прилюд-

ні наукові засідання. Попри звітування про діяльність аспірантів, їхніх керівників і членів кафедри організовувались ювілейні засідання.

Першими молодими дослідниками школи Михайла Грушевського, котрі вивчали українознавчу проблематику, вважаємо К. Антиповича, який досліджував історію міст першої половини XIX століття; О. Барановича – продовжив і завершив працю з історії економічної організації панських маєтків Волині XVIII століття, проаналізувавши документальний матеріал з історії заселення Волині в монографії “Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воєводство”; П. Глядківського – вивчав українську етнологію та фольклор; С. Глушка – студіював селянські рухи в Чернігівщині на початку XX століття; В. Єфимовського – описував документи XVII століття чернігівських архівів; В. Камінського – досліджував історію промисловості України XIX століття; В. Ігнатієнка – у секції соціології працював над темою “Наука про державу в марксівській соціології”; М. Карачківського – студіював історію Поділля; П. Кияниці – досліджував життя і творчість І. Франка; К. Кравченка – висвітлив історико-економічну проблематику України першої половини XIX століття; Д. Кравцова – висвітлював постать І. Мазепи та історію Запоріжжя XVII століття; О. Степанишина – аналізував історико-економічну проблематику; М. Ткаченка – вивчав Генеральний Рум’янцевий опис Малоросії, історію селянства Лівобережної України XVII–XVIII століть; С. Шамрая – досліджував історію київської козаччини в 1855 році; В. Юркевича – осмислював прикордонні українсько-польські відносини в XVIII столітті, питання української еміграції на схід та заселення Слобожанщини за Б. Хмельницького та ін. [91, с. 164]. Над західноукраїнською тематикою працювали два аспіранти М. Грушевського із Галичини – В. Костащук та О. Павлик. Отже, перелік проблем та їхніх дослідників вказує на широкі масштаби українознавчих студій, які розгорнулися після повернення з еміграції М. Грушевського, К. Грушевської, А. Ніковського та інших науковців. Проте ці проекти не були реалізовані, оскільки з кінця 20-х років минулого століття почалося згортання політики “українізації”, масового характеру набули репресії стосовно української інтелігенції.

Про зростання питомої ваги українознавчих студій і залучення місцевого матеріалу дослідниками ВУАН [92, с. 222] свідчать візити українських науковців у різні населені пункти

як України, так й інших країн: М. Грушевського – у Харків, Чернігів, Москву, Ленінград; Й. Гермайзе – Харків, Чернігів; М. Ткаченка – на Переяславщину, у Кременчук, Катеринослав, Запоріжжя, К. Грушевської – у Чернігів, К. Квітки – у Вінницю, Житомир, Овруч; М. Гайдая – на Волинь; С. Глушка – у Чернігів, а також їхнє листування, розсилання програм, анкетних листів про започаткування наукової праці на місцях, відновлення роботи видавництв тощо.

Таким чином, Михайло Сергійович Грушевський, на наш погляд, є не тільки найвидатнішим українським істориком, а й фундатором наукового українознавства. Сформувавшись на традиціях українського народу, сприйнявши його національну ідею визволення і побудови власної держави, він науково обґрунтував природну самотність та історичну окремішність українців, унікальність їхніх історії, мови, культури, ментальності. Опрацьована вченим історична схема українського суспільно-політичного і культурного розвитку нині становить основу українознавчих досліджень. Він один із перших подав наукове визначення українознавства як системи знань, з’ясував генезу його розвитку, структуру, теоретико-методологічні принципи і основні дослідницькі методи; водночас створив велику скарбницю знань про Україну й українство, залишивши невичерпний досвід організації українознавчої науки, підготовки нових генерацій дослідників, видавничої діяльності. Творче використання надбань цього видатного українознавця, воістину, є запорукою розвитку нових фундаментальних знань про Україну сучасної історичної доби.

1. *Винар Л.* Силуети епох. Дмитро Вишневецький. Михайло Грушевський: Історичні розвідки / Укр. іст. т-во ім. М. Грушевського, Галицький осередок. – Дрогобич: Відродження, 1992. – 182 с.

2. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 368. Томашівський Степан. – Оп. 1. – Спр. 158. Листи Василька М., Веретельника А., Верхратського І., Возняка М. і Волошина І. 1908–1923 рр. – 17 арк.

3. *Грушевський М.* Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. – С. 135–149.

4. *Грушевський М.* На українські теми. Ще раз про культуру і політику // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Т. ХІV. – Р. ХІ. – Кн. X. – С. 121–134.

5. *Грушевський М.* Справа українських кафедр і наші наукові потреби // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. – Т. 1. – С. 458–485.

6. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства // Український історик. – 1989. – Т. 26. – Числа 1–3 (101–103). – С. 82–91.
7. Грушевський М. Про українську мову і українську справу. – К., 1917. – 54 с.
8. Грушевський М. Звичайна схема “руської” історії справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. – С. 75–83.
9. Колесник І. Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ століття): Навч. посіб. для студ. вузів. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
10. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // Записки НТШ. – Львів, 1922. – Т. СХХХІІІ. – С. 1–26.
11. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основа, 1994. – Т. 1. – 424 с.
12. Кононенко П. Українознавство: проблеми методології // Українознавство. – 2002. – Ч. 4. – С. 3–5.
13. Дорошенко В. Іван Франко і Михайло Грушевський // Сучасність. – 1962. – № 2. – С. 15–19.
14. Андрусак Н. Михайло Грушевський як історик-народник і державник // Михайло Грушевський. У 110 роковини народження (1876–1976): Секція історії України. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1978. – С. 7–20.
15. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державного напрямку? // Михайло Грушевський і історична наука. – Львів, 1999. – 340 с.
16. Грушевський М. Галичина і Україна // Націоналізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 180–183.
17. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 401. Редакція журналу “Літературно-науковий вістник”. 1897–1939 рр. – Оп. 1. – Спр. 109. Рецензії й огляди Томашівського С. 1897–1899 рр. – 191 арк.
18. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Т-во “Барський”, 1918. – 575 с.
19. Грушевський М. Історія України-Руси: Вступ. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 5. – С. 2–6.
20. Романенчук Б. Михайло Грушевський як письменник, літературний критик та історик літератури // Михайло Грушевський. У 110 роковини народження (1876–1976). – К., 1976. – С. 25–38.
21. Грушевський М. Історія України-Руси: Вступ. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 3. – С. 3–7.
22. Грушевський М. На порозі нової України // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 133–178.
23. Грушевський М. Вільна Україна: Статті з останніх днів (березень–квітень 1917 р.) // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 95–113.
24. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос: Ст. и зам. – СПб.: Тип-ия об-ва “Общественная Польза”, 1917. – 294 с.
25. Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток / Укр. істор. т-во, Фондація ім. О. Ольжича та ін. – Київ – Львів – Париж – Нью-Йорк – Торонто, 1998. – 215 с.
26. Грушевський М. Історія України-Руси: Вступ. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 6. – С. 3–9.
27. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // Записки НТШ. – Львів, 1922. – Т. СХХХІІІ. – С. 1–26.
28. Тельвак В. Методологічні основи історичних поглядів М. С. Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття) // Київська старовина. – 2002. – № 3. – С. 3–25.
29. Зашкільняк Л. Історична концепція М. Грушевського в контексті східноєвропейської історіографії початку ХХ ст. // Вісник Львівського університету. – 1997. – Вип. 32. – С. 30–55.
30. Грушевський М. Історія України-Руси: Вступ. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 5. – С. 2–6.
31. Грушевський М. Історія України-Руси: Вступ. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 9. – С. 3–8.
32. Грушевський М. Рецензія на: “Косовський В. Історично-літературні замітки до “Слова о полку Ігоревім” // Записки НТШ. – 1895. – Т. 5. – С. 9–11.
33. Науково-дослідна кафедра історії України в Києві. Звідомлення за рр. 1925–26 // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 193–195.
34. Тельвак В. Методологічні основи історичних поглядів М. С. Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття) // Київська старовина. – 2002. – № 3. – С. 3–25.
35. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. – Нью-Йорк, 1995. – 180 с.
36. Історія Наукового товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1949. – 51 с.
37. Грушевський М. З нагоди 150-ї книги “Записок” // Записки НТШ. – 1929. – Т. 150. – С. 1–3.
38. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2001. – 958 с.
39. Автобіографія академіка Дмитра Івановича Багалія // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія з нагоди 70-ї річниці та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – 150 с.
40. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів. 1873–1939, 1941–1944 рр. – Оп. 1. – Спр. 23. Звіт про діяльність, складений М. Грушевським. 1897 р. – 29 арк.
41. Ф. 401. Редакція журналу “Літературно-науковий вістник”. 1897–1939 рр., м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 5. Лист співредактора “Літературно-наукового вістника” М. С. Грушевського Міністру внутрішніх справ Російської імперії з пропозицією зняти заборону на допуск цього журналу в Східну Україну. 1904. – 1 арк.
42. Онопрієнко В. Академія наук України і Наукове товариство ім. Шевченка як центри українознавства / Вісник АН України. – 1993. – № 2. – С. 51–59.
43. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка (1892–1934). – Нью-Йорк – Дрогобич – Львів, 2006. – 383 с.
44. Дорошенко В. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.). – Львів: Накл. Т-ва, 1913. – 88 с.
45. Грушевський М. Наукова діяльність Товариства ім. Шевченка в р. 1895. Записка для загального збору р. 1896 // Записки НТШ. – 1896. – Т. X. – Кн. 2. – С. 1–10.
46. Кульчицька Т. Періодичні та серійні видання Наукового товариства ім. Шевченка (1885–1939): Аното-

ваний показчик: НТШ у Львові; Комісія бібліографії і книгознавства. – Львів, 1990. – 101 с.

47. Кордуба М. Академик Михайло Грушевський як історик // ЛНВ. – 1922. – Т. 25. – С. 346–357.

48. Кордуба М. Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки 1897 р. // Записки НТШ. – 1898. – Т. 22. – С. 1–50.

49. Грушевський М. Наукове Товариство імені Шевченка // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. Серія: Суспільно-політичні твори (1894–1897). – С. 188–202.

50. Звернення комітету НТШ до громадськості в справі збирання грошей для утворення Української Академії наук (1897 р.) // Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. – К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1993. – 318 с.

51. Рудницький С. Коротка географія України. – Львів: Накладом українського педагогічного товариства, 1914. – Ч. II. – 221 с.

52. Рудницький С. Начерк географічної термінології. – Львів: Накладом наукового товариства ім. Шевченка, 1908. – 151 с.

53. Справа українсько-руської мови на київським археологічним з'їзді й участь в ній Товариства // Записки НТШ. – 1899. – Т. 29. – С. 1–6.

54. Грушевський М. Наукове Товариство імені Шевченка // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. Серія: Суспільно-політичні твори (1894–1897). – С. 188–202.

55. Грушевський М. Українсько-руські наукові курси // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. – Т. 1. – С. 246–256.

56. Українське наукове товариство в Києві та історична секція при Всеукраїнській Академії наук у рр. 1914–1923 // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 181–223.

57. Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві і його наукове видавництво // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 1. – С. 11–15.

58. Онопрієнко В., Щербань Т. Українське наукове товариство // Вісник АН УРСР. – 1990. – № 11 – С. 62–75.

59. Витяги з Статуту українського наукового товариства в Києві // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 1. – С. 156–159.

60. ІР НБУВ.- Ф. Х. Всеукраїнська Академія наук. – Спр. 16883. Біографія Г. Житецького. Машинопис. 1928 р. – 4 арк.

61. Другий Український науковий з'їзд у Празі. – Прага, 1934. – 160 с.

62. Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН) // Україна. – 1925. – Кн. 1–2. – С. 98–99.

63. Пеллора С. З українського життя в минулому році // Пеллора С. В. Статті. – К.: Дніпро, 1993. – С. 54–64.

64. Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 3. – С. 4–21.

65. Павлуцький Г. В. Антонович як археолог // Записки УНТ. – 1908. – Кн. III. – С. 15–23.

66. Стещенко І. Антонович як суспільний діяч // Записки УНТ. – 1908. – Кн. III. – С. 29–33.

67. Записка В. Антоновича в справі обмежень української мови // Записки УНТ. – 1908. – Кн. III. – С. 33–40.

68. Стещенко І. Українські шістдесятники // Записки УНТ. – 1908. – Кн. II. – С. 39–84.

69. Дорошенко В. Український науковий рух в 1913 році // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 99–111.

70. Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934) // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 84–89.

71. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во “Знання” України, 1991. – 240 с.

72. Грушевський М. Історія та її соціально-виховне значення // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во “Знання” України, 1991. – С. 179–192.

73. Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во “Знання” України, 1991. – 240 с.

74. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.). – К.: Стило, 2001. – 585 с.

75. Полонська-Василенко Н. Історія Академії наук. – Мюнхен, 1957. – 123 с.

76. Верстюк В., Пиріг Р. М. С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. – К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1996. – 160 с.

77. Грушевський М. Початки громадянства (Генетична соціологія) // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 152–155.

78. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації / Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основа, 1994. – Т. 1. – 424 с.

79. ЦДАВОУ. – Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР). – Оп. 4. – Спр. 236. Проект положення про Всеукраїнський науковий комітет. Доповідь про роботу Українського соціологічного інституту і дослідної кафедри історії української загальної культури. Листування з науковими установами РРФСР України про видання наукових бюлетенів, проведення наукових робіт та екскурсій, обмін інформацією (24 січня – 23 грудня 1924 р.). – 784 арк.

80. Історична Секція Української Академії Наук в 1925 році // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 162–163.

81. Оглоблин О. Українська історіографія на Наддніпрянській Україні в 1920–1930-х роках // Український історик. – 2003. – 1–5 (156–160). – С. 92–140.

82. ІР НБУВ. – Ф. 357. Грушевський Михайло Сергійович. – Спр. 70. Повідомлення про запланований виїзд у Київ. 2. 01. 1924. – 1 арк.

83. Археологічна експедиція Катедри Історії України ВУАН // Україна. – 1929. – Кн. 4. – С. 167–169.

84. Історичні установи Української Академії наук. Археологічна комісія // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 191–194.

85. Василенко М. Рецензія на працю М. Грушевського “Історія України-Руси”. Т. 8 // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 158–159.

86. ІР НБУВ. – Ф. Х. Всеукраїнська Академія наук. – Спр. 15427–15443. Листи Абрамовича Д., Гнатюка В., Гроховецького Д. та ін. до редакції журналу “Україна”. 1927–1928 рр. – 20 арк.

87. Кабінет примітивної культури // Україна. – 1929. – Кн. 4. – С. 213–215.

88. Грушевський М. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 1–13.

89. Осібна гадка акад. М. М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання ВУАН 17 жовтня, зачитаного на засіданні 31 жовтня 1927 р., в справі непорозумінь з Президією та Правлінням ВУАН // Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М. С. Грушевський і Academia. – К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1993. – С. 242–243.

90. Хроніка // Україна. – 1928. – Кн. 2. – С. 168–183.

91. Науково-дослідна кафедра історії України в Києві, в академічному році 1924–1925 // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 164–165.

92. Кафедра Історії Українського Народу Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН) // Україна. – 1925. – Кн. 1–2. – С. 222–223.

АНОТАЦІЯ

Гомотюк Оксана Євгенівна.

Михайло Грушевський – архітектор науки про українство.

У статті описується наукова діяльність М.С. Грушевського, окреслюється його роль у позиціонуванні українознавства як науки. Наголошується на наукових заслугах перед українським народом, оскільки ним подано визначення терміна “українознавство”; окреслено його методологічні й методичні засади, виділено головні компоненти; розгорнуто українознавчі студії, сформовано дослідницькі кадри. У цьому контексті проаналізована діяльність Михайла Грушевського у науково-теоретичному та науково-організаційному аспектах українотворення.

АННОТАЦИЯ

Гомотюк Оксана Евгеньевна.

Михаил Грушевский – архитектор науки об украинстве.

В статье описывается научная деятельность М.С. Грушевского, очерчивается его роль в становлении и развитии научных основ украиноведения. Аргументировано доказывается исключительная роль творчества Михаила Грушевского в научно-теоретическом осмыслении украинства и научно-организационном аспекте его осуществления, выделяются его заслуги в определении предмета украиноведения, в обосновании его историософской основы как целостной системы знаний, в разработке новой схемы исторического процесса, принципов и методов исследований, в формировании уникальной научной школы.

ANNOTATION

Homotiuk Oksana.

Mykhailo Hrushevskiy – Architect of Science about Ukrainian Community.

The attention in the article is concentrated on M. Hrushevsky's scientific activity, his role in creation “science about Ukraine and Ukrainians” as a science is described. It is emphasized on scientific merits to Ukrainian people, because he explained the meaning of the term “science about Ukraine and about Ukrainians”. His methodological and systematic principles are described in this article, his main components are distinguished and research personnel are formed. In this context the activity of M. Hrushevsky is considered in scientific-theoretical and scientific-organizational aspects.

Надійшла до редакції 25.01.2010.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

МОРАЛЬНА СВІДОМІСТЬ ТА САМОСВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Моральна свідомість та самосвідомість особистості [монографія] / За ред. проф. М.В. Савчина, доц. І.М. Галяна. — Дрогобич, 2009. — 288 с.

Викладаються результати теоретико-методологічного та експериментального вивчення моральної свідомості та самосвідомості особистості, обґрунтовуються духовна парадигма та принцип єдності особистості та життєдіяльності в дослідженні проблеми, викладається предмет психологічного аналізу моральної свідомості та самосвідомості, акцентується увага на неусвідомлених складових досліджуваного феномена та особливостях моральної рефлексії. З'ясовано вікові аспекти розвитку моральної свідомості й самосвідомості та аналізуються деякі прикладні аспекти, зокрема, моральні виміри професійної свідомості педагога, моральні складові у структурі Мибразу українців і типи та рівні відповідальної поведінки молодшого медичного спеціаліста.